

CLASS - 7

Nagaland Heritage Studies

NTHENYI

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 7

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Grateful acknowledgement is given for permission to use photographs from 'Nagaland 1963-2013 fifty years on' by DIPR; photographs from AWO, ABCC, Steve Odyuo, as well as contribution of poems by Naga poets.

Nagaland Heritage Studies - CLASS-7

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworks^W NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

AJÜÜME

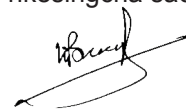
Naga miezza jaawie Rengma haalaa amizaa kemechan kisü. Rengma wie ajüü kepapathaa kesa ajüü keni na ben; Njonkhwe nuu Nthenyi. Nzonkhwe lithuo aghadsan wiena pie sshükajen wie ssansi ghodha. Nthenyi jüü lithuo 2017 nteng Government na sengya kemexhie yacü dha no. ED/PLN/B-I/2017-18 Dated 21.11.2017. Tsaliena Dikha-I nawaalla Dikha-V kecuo 2018 nteng na sengshu ndha nuu Dikha – VI nawaalla Dikha – VIII kecuo watsa 2018 wie zhüshu ben. Lesüşhen kesashe haawie ghanye alesü kezhüthuna abvüпамie xhangkugho yeen mamün keben kemexhie kepapa kesa kejon chüya ben Naga Heritage li khiketün wietsü. Lesüşhen haa lithuo SCERT wie Alternative English methon wiena Centre State Policy (MIL) kenye wiena kesi lesüşhen haa sashe chi ben.

Hi Nthenyi (Rengma) Literature Board thu methon wiena Rengma palakechüthu tsüde kiza keben wali thathuo, ithu jüü khiketün kemexhie haa chükaketsü sapiella Rengma (Nthenyi) shicü pvügha Xhang ghaketünthu miwie anyang kethang sacülo kesa keshi kenien chiben.

Kesi kezhü Government yapie kecü wali thathuo anyi tsüdelaa kemeshin keyalie nuu kemeshin kemexhie pie kecülienuo saya. Tsümiwie, anyi hathuha ithu shüüpie ncülikie thathuo saya nkesa, ithu anuphanglaa mathu nkesingcha kesa khishechi ben; Elo F. P Solo, Principal Secretary, Govt. of Nagaland, Education Department, Director nuu Additional Director, SCERT, Nagaland, Kohima. mathu na ithu shüüpie kechi wie atukemezaa, kemetsaa nuu palakechü lenkedsütsung apaan khikhi mekeya alenshaa pie xhang ghaketünthu ghanye miwie chicü dha.

Lesüşhen kisü sasheli kesa haa lekete nyien. Gule kewaa wie aghükeccü kepapa kesa kejonlaa medu, ciwie Madam Khriesenuo Solo, Research Associate, SCERT, na kekaketsü sa, ccügwen ccüka salla ghaanwha ghaangho nuu ithu keqapie ghanye kesi kezhü lesüşhen haa sacen keya lienaa malaa cheno chiben.

Tsümiwie, Kezhüphieghiewa nuu Nthenyi (Rengma) Literature Board sechinyithu tsüdelaa nkesingcha sa ben. Mathu kegule kedhanmang tsüdelaa deshe nuu apitsü ntsa salla keqaliepie ghanye kesi lesüşhen zhücen pie ghanye shicü pvügha xhangwaa ketünthu yalla ithu jüü wiena kesi kezhü lenshaa piella kecüliena tsüdelaa nkesingcha sachi ben.

(KEWACHU SEMY)

*Chairman, Rengma Nthenyi Literature Committee
Headquarter: Chunlikha.*

HAAWIE KEBEN

1. Hi No Sing Ben Khielie	1
2. Khaalaasha Seenlie Kesa Cükie	4
3. Züüwa (Amur Fulcon)	11
4. Aqanqi, Atsanko, Nuo Angaqhu Quo Cienphieghie Kesa Cükie	16
5. Naga Ye Wie Chüza Cükie	23
6. Athsa Nuo Angaa	30
7. Shilloi Gghazhü	33
8. Kekhangwa Kekese	39
9. Atsintsa Kaxhang	45
10. Naga Tongtsi Nuo Majjüge	50

Hi No Sing Ben Khielie

CHÜSHEYA KETÜNTHU

Lesü kezhü thuna

1. Zzakeci tsü bimuo wiena ajüü jjüge, khikhuo kethien nuo ajüüxhe bfüsha siche.
2. Ajüü kethüghüü thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa zhücuo wie sengya.
3. Zzakeci jjüge tsa mowa khye chüya.
4. Zzakeci jüü ghaanpvüwa tsü ghangya.
5. Zzakeci kenye wiena keküghüü thu tsü luonüng che.

Ketezin Nyiza

No mowa sachi dhakhye

Tsü ghen a hi No sing mvuli.

Hi ngan benn ntün

Inyon pie kotimün mu nkeya nyienlilaa ajo teli nkeya cho

Hi khielie No sing ben.

Hi ngan benn ntün

Hi mexhie nkeya nyienlilaa tsüde mexhiewa-a nkesa cho.

Hi khielie No sing ben.

Hi ngan benn ntün

Ikwo wie kenaa nmila-a nkesa cho.

Hi khielie No sing ben.

Hi ngan benn ntün

Hi keben keyien mexhie gayie nkesa cho.

Hi No sing ben kepaghenanyien

Hi saya kemexhie ben nuo

Sa gayie ya kemexhie ben.

Hi No sing ben kepaghenanyien

Ipa, No hi deshe nketün lien.

AJÜÜJJÜGE

1. Want (mvu) : Aleben nonwiena keshugho.
 2. Already (dha) : Gule cen pie thien kesa.
 3. Thanking (sing ben) : Aleben ghashu-o nuo khishe kechi.
 4. Disappears (nmila-a) : Mu paya nuo chü keben nmila-a kesa.
 5. Improves (xhiegayie) : Seng lilaa sengnüng mvuthi.
 6. Ability (sayakemexhie) : Gule ya kemexhie.
 7. Opportunity (tssükemexhie): kekhün keghe nkemi.
-

SAKENAN

A. Kekeghüü khuchi kethien thu tsü luonüng che:

1. Mowa ghena zzzacinyi Anyiza kesing wie ngan ntün?
2. Khiena zzacinyi Anyiza sing ben?
3. No mowa chüya, ajüü nen kenyie wiehaa:
“Hi No sing ben kepaghenenyien
Ipa, No hi deshei nketün liena”.
4. Zzakeci wie ketsi jüü tsa mowa?

B. Zzakeci wie na ajüü makisü kesa thutsü pie kaghapilie che;

a. Mexhiekayie(Improve)	Khang (power/capacity)
b. Mukeya (receive)	Atssü (chance)
c. Atssü kemexhie (opportunity)	Xhieki (better)
d. Deshea (given up)	Yakeya (accept)
e. Sayakemexhie (ability)	Nsala/deshea (quit/abandon)

C. Ajüü chükeya thutsü pie no kitanlaa zhücuo sache;

- a. Mexhiekayie
- b. Mukeya
- c. Atssükemexhie
- d. sayakemexhie
- e. Deshea/nsala

D. No kechüü kechi tsüpie no mowaghena nkesingcha khye zhüche;

E. Akhan mieshuo kecheen sanuo khuchi kethien thuhaa pie keccünielie. No kham kemeshin tsüpie dikha thuwie kiza

- Atsathang laa nkesingcha salla kaxhang anen kecheen zhüche.
- Nkesingcha salla ketün tsa ithu kaxhang sapie xhienüng cüketün miwie no kemeshin khiche

F. Meshin nuo zhü:

Ithu zzakeci wie haa meshin nüng chilithuo, Anyiza na I thu kekhie kitan nyienlla I thu ghen kejon khuchi-i kesa chüya ben. Mang mang ghen ithu kesing pie Anyiza cümali tün ? No meshin ya kemexhie thu tsü zhükenyielie chilo.

Khaalaasha Seenlie Kesa Cükie

CHÜSHEYA KETÜNTHU:

1. Sshüka tsü nzhüki si nuo chüya.
2. Zhüki tsü khiki nuo nsengthuo keyishü thu tsü bhashiya.
3. Ajüütong tsüpie apvüshang nuo kesssansi gweghi keccünienlie.
4. Zhükenan khuchi kethien tsü meshuonqhe zhüche.
5. Ajüü kethüüghüü thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa zhücuo wie sengya.
6. Gweghi kemexhie, khukechi nuo kesaghuo kegule wie chüya ketün tsü benya.
7. Naga pamyie ajenko kecüüshe nuo kegule aghaanpvüwa tsüpie shietaAghanien ghapiche.
8. Achu nuo ajüü patie kesa tsüpie zhünan.

kaxhang tsü meshin ya tün.
Ma ghenaa kaxhang khaatielaa
kemilie thanuo khylie tsüü.
Gas stove, refrigerators, gari,
adsünye, dsantsi nuo kokilie thu
tsüde nkhilla. Ma meshin mapajja
thuna nang süü ma kaxhang
haa mulithuo khaatielaa mathu
mansa kesa.

Ma kemeshin watsa ma thsangaa
ngaawa ghanye ntsawa Tezinli
ma (ajjaqhai) ghanye keben

Ajjaqhaiwana ghanye thu gweghi tssüwie shenthavü keghü kejon
anyebhon wie donki nuo ma athsangaa tsa gwie kenaa kechi wie qha ngan.
ngaa thu ghenaa shenthavü ghüben. Ma ahnli khikechi wie ghanyewa na
Ma khaathasha shenthavü ghükhaye kenaa nüng, shenthavü kembvü nuo
maghanye ma nu kezza kiu wie aghulakkha (ice-cream) tsüü khaatie

nuo? Ajjaqhaiwa na luonüŋ, ithu tssüwie haathuhaa kisütanlaa nmili. Ma acchan pie shenthabvü wenki pie mathu ccü shenthabvü mathu kwen nmecaanthüsü kesaliena. Ghanye thuna mathu nonghie ntsa nuo wao! khichi nuo keghüü no khiewie na tsü chüya nuo? Ma mapaan zichi nuo khi lpa shenthabvü ghüyalithuo tsütie sapie ithu cügholi. Khielie mathu na ma (father) pa khien nüng kugho wie mowa sengho ma (grantmother) cütünkhye chümvu. Tsüghena ajjaqhaiwa na ma cükie khi.

lpa ketsao, khaamaaghüü, amesshü nuo atssü pahan wie aniekhualie thu sengho tün, ma anu kepawie aseentie saya nuo kughonüŋ wie. Ma mowa jieghüü nuo? Ghanye kisü wiena kekeghüü haagho. Ma khiewie kejünyi waa? KEGHÜÜ, kepa wana. Tsüghena ajjaqhaiwa na khi, Ma kejünyi kejon waa kepaghenanyien ma ahnu nuo appie tsaa thutsü pie nyu nu wie kejieghüü lina. No chülanuo ma (other villagers) thu khaatie ma (father) dhekhye? Mathu atha, avüüghüü, ameghie qanqaa, atssü pahan mathu ma mün pvü ntsa salithuo amisü lilaa pie ma cütün.

Tsatssüwie anyi thuna atsanqi

kepapa kesa kejon pie dhetün nthu kenaapie amansa ben. Ithu tssüwie apisa nseng, tsaliena anyi thu na atha, amcü, ameghiekeccawa (brass), ameghieqanqaa, adsüghi mgu ahohha, ccükiedun, tie kesa tsü pie aseentie sa. Meshin nanlo ashaanoo tsüna pie asie lilaa kemelie ya mexhie tsaliena tsüpie münkeben ntsa sa. Akaadsü nuo pisa lesü thuna haassakhün wie ccüla gho, British thu kugho sienwiena. Tsatsü wie ithu na dekanün (shop) nmi. Anyi tsüde ma mowa nsengthuo yishükhye tsü saya. Ajenko kisü ma thu ketsa tsü caaya, asaaxhang nuo avüüghüü keceen ya, mathu thsümeni tyiya. Isalaa ciwie ithu kitanlaa sa nkeya tsanqi laa ben-amcü, ashaanoo, ameghiekeccawa, nuo ameghie piella aghe nuo kegule tsanqi cüü ketünjie. Tsaliena atha, avüüghüü, aphie thu tsüpie tsathu ketoonlie tsathu seen kesa thu wiena.

Anu wie anyi pahan alen kesie wie waa amcü pvü gho. Tsüwatsa ithu ghena amün keben ntsa kisü. Ithu na tsa otho nuo machocho salla mu. lpa kekhina

Konyak thuna metsaa ntsa. Mathu amcü dsüqhaan cchü nuo amcü cüü, nuo mathu tsü pvücü Assam ketizhü wie jieghüü. Isanuo Naga miezza pahan na cü tsü shününg ya. Naga thu na piesa nkemi ghena, mathu akkhakhinaan, agghümuo ketyi, nuo amoophi, gghadhankhapvübi nuo aghaanwa, amisü nuo avüüghüü thu tsüpie Assam wie aseentie sa.

Ijinshü thuna ketizhü wie cü ameghiepha nuo ameghiekeccawa lie tsü shü. Ma tsa thu tsüpie anu ameghiekecüüwa wie jieghüü nuo ma palaa tsü pie ahnu nuo appietsaa cüü, isanuo ameghiekeccawa lie tsü piella athighi cüü. Atssü tsüde aseentie kesa thuna anu wie ayanbe, ahohha, ccükiedun nuo ashaanoo thu pvü nuo jieghüü ghaben tün. Tsaliena, ithu amei wie nshulilaa atsanqi nsengthuo keyishü thu tsü muya.

Tsaliena atsanqi kiu haathuhaa khye, anu na pala tsüde wie sengtie. Apala kepa tsüde ajen wie nuncca nunkwi keya nyienlilaa ajen kedekevüü muyaketün tsüpie cüü keya. Ithu anu wie ayepfü kezhü ben, abheghe, akhe nuo aphi ketyi ben, ameghikecüü ben, ajenkesa ben, Ayan keghie ben, nuo athsü, anaan keshoo ben. Kegule

aghaanpvüü haathuhaa jaawie, atta ketyi, apfükezhü nuo athsü keshoo thu na tsüte nza kegule. Kegule haathuhaa npvüzza saccüna. Anaan keshoo haa kegule shi kesie kisü. Kenondikejien kejon na kegule haa vüü seng nuo ben. Anaan keshoo haa alli kewwi sien wiena nyienlithuo tsüna kedede sengho cincümahcü mi wie chi ben. Nza kemissü nkenyien thu na keshoojie haa pa nben, nuo allawie (red) tsüna nza keqhai kitan shoo ben. Kemmie tsüna ajjü zinssü, nuo anyi thowa allawie pakhye ajjü kemmie pvü nuo shüü tün kesa nondi. Tsaliena, ajjakeqhai ma kegule kemexhie sagayie ya nkeben kitan allawie tsü paben Kenondikejien haawa ghena, amiezza pahan allawie tsü npalla kepa miezza wiena shüya mvu. Tsütie nuo aghuon kepapa jaa wie, allawie na mudhu nuo tsüna kepa miwie mamün dhu. Naga keshoojie tsüna acchanhvu, aghaanwa, athighi, nuo aghaangghazzan nuo kepagha thu tsüpie anyebhon ye nuo anünzüü gweghi pie sa tün. Aghuon tsüde ma kemneen (ingredients) kepapa ben. Anaan ghuontie yali kesa lienä pie keshoojie wie tsü shoonüng shoojaa sa tün. Tsasien wiena nza thuna anaan tsüpie athsü, kughuon, agaxxha, akanün thu tsü tyi tün. Nza thuna

apfūlaa zhütün. Ithu pfūna milaalei nuo apfū kezhūjie zankekevüü wa tsü seng ntün. Aye tsü pacca pie ghabase sa-a nuo akwen pie melo ben nyienlilaa aye tsüpie nyeghhü nuo pie maqie saben. Tsasien wie piella anye mei wie duwa-a ben.

Npvüzza thulaa mathu kegule ben. Mathu abheghe, aphi tyi, ajen sa, kegule tsanqi cüü, aghie tsanqi, acchanssü nuo anu ghie hie ben. Isalaa ciwie kegule pahan nzali npvüzza lilaa saketün ben kisü lithuo alli kecaa. Koti alli kecaa tssü

salithuo, anyi tsüte alli kegule wietsü dhanmang waatün. Ghanye miemie nyienlilaa keqhai, asajjü nkezü nkenyien akwen kisütanlaa ndeshe. Kiujūlaa no khienyie kaxhang tsü pie khielie no kaxhang ghapi chilithuo makepathaa kesa tsü muya ben. Khienyie tssüwie amapi ghena gule nkeya nmi. Anyi kisütanlaa kegule ghena ghanye medsäli kesa nmi, ghanye tsüde mathu pajja keqhai alli kegule wie nuo tholaa shietaAghanien kaxhangtie ngulela-a kesa nmi. Ithu pamyie thu jüütong na, no ntsa thuoyishü lithuo, no ngule thuoyishü. Anyi kisütanlaa nyu kepa kesshüshüü miwie maxhang. Adsü, kecancchan, aye tsüna kekielaa, amexhü na methaa. No ntenuo tsü nsathuo yishü tsükitan. Anyi kisütanlaa nyu kesshüshüü mewie maxhang.

AJÜÜJJÜGE

1. Berries (khaamaaghüü) : ketsau kAghaniee tssüwie mezhüdhei nuo nyüünlithuo hechuo nyienlilaa mmaaghaanyei.
2. Brass (ameghiekecca) : ameghie piella athighi cüü ketenje.
3. Cowries (ahohha) : adsü ghi n gu.
4. Counc (ccükiedun) : nza yandebi.
5. Sea shell (ashaanoo) : ccükiedun npikaxhaa khe.
6. Tedious (gule shi kesie) : kegule pahan wann saya nketün.

SAKENAN

A. Kekeghüü khuchi kethien thu haa luonüng che:

1. Ajjaqhaiwana thowa ccünien ben? Ma mowa mathu wie kiza ben?
2. Ajjaqhaiwana ma thsangaa ngaa thu mowa tsaben khye tsü tsagwie ma ghanye tssüwie? kepapa mowa ben nuo?
3. Khienyie Nagaye wie apisa methon mowa pie aseenie sa?
4. Atsanqi anu wie mu nketün ami wiena nmangün thukeyishü thu tsa mang mang?
5. Nagaye wie mang miezza na amcü cüü? mathu amcü tsü pie khiewie jieghüü?
6. Keben keyien wie Naga nu thu na mathu sengqhuotie. Haa khi demethaa che.
7. Khienyie tssüwie Naga nyi thuna ajüütong khaatie kesa mi wie xhang?
8. Kegule khaatie tie kesa khidhe pie nza nuo npvüzza kepapa kegule sa?

B. Zhücuo khuchi kethien thutsa anhla nyienkhye khiche;

- a. Akaadsü (coins) nuo Akaalesü (paper money) haa British thu na kughosienwiena gho.
- b. Anaan geshuo tsa alli kewe tssü tuwie satün.
- c. Ajjaqhai na shenthavü pie anye wie keghü kaghapün, ma maghanye tssü cükie meshinyathsü tün.
- d. Ghanye thuna alli wie mathu pajja thu keqa tün.
- e. Ajjaqhaiwa mapa na kejjünyi waajoo.
- f. Ghalaa thüüghüü thu kitan Anaan kemmiewa tsü shootshü tün.
- g. Naga npvüzza thuna kegule tsüde sathsü tün.
- h. Naga thuna aghadsan wie mathushüü ketsanyi kitan.

C. Sshüka wie ajüü kisü bhashi che majjüge:

1. Aghuon piella athsü nyienlilaa anaan wie kechi. _____
2. Aye pie kezhü piella anün, adsü, thu chi ketün _____
3. Anyi ahnu, appietsaa kecüü _____
4. Ameghie nyienlilaa alesü pie pala shü ketün _____
5. Apen kisü wiena apen kepa wie kewaa _____
6. Aghuon ajjü tie kesa _____

D. Keluonüŋ kemeshuon watsü qheki che:

khienyie tssüwie,

1. Naga thu kenondikejien haa miwie ben
 - a. aseenlie
 - b. asaaxhang kekeceen
 - c. athsü keshoo.
2. Ashaanoo tsa mamün dhu, tsüna pie haakecuo shüya.
 - a. Ayaan
 - b. apfü
 - c. asie
3. Acchanhvu, aghaanwa, athighi, aghaan gghazzan thu tsüpie
 - a. ajensa
 - b. athsüshoo
 - c. apfüzhü
4. Ajenkesa, anu ghie kehie, abheghe aphi ketyi kegule na
 - a. npvüzza
 - b. nza
 - c. anyi dientie
5. Anyi kisülaa nyu kepa thu kesshüshüü miwie maxhang hi Nagaye wie
 - a. shietaAghanien
 - b. khienyie tssüwie
 - c. ajjaqhai pawa tssüwie

E. Ajüü kethüghüü chükeyathu tsüpie no kitanlaa zhücuo sache.

Münkeben (precious) kenondi kejien (superstition) münkedhu (valuable)
keshu (retired) nkhünsha/guleshudha (engaged)

F. Kegule/ mieshuo keni nyieblilaa kecheen akhan sa dongki nuo keccünielie.

- a. Khienie Naga gaxhang nuo nangsüü Naga gaxhang pie gagghapilie che. Gagghapilie jjüge mangaa zhüche (1-5)
- b. Nangsüü kegule nen kepapa Naga yewie saketün ithu jjaqhaiwa tssüwie nkemi thutsa mang mang?
- c. Ithu Naga pamyie thu gaxhang wiena chüya (learn), ya yya (adopt), nyieya (follow) nuo gehyan ya (imbibe) kemexhie thutsa mang mang (ithu pajja aghichensa gule ketün yeen watsüpie zanya, (inculcate) ithu jjaqhaiwa tssüwie. Ajjüge thu tsüpie dikha thu gwichi geshüü ya.

Züü Wa (Amur Falcon)

CHÜSHEYA KETÜNTHU:

1. Sshüka tsü nzhüki si nuo chüya.
2. Zhüki tsü khiki nuo kechüthsü thu bhashiya.
3. Ajüütong tsü pie apvüshang nuo kesssansi gweghi keccünienlie.
4. Zhükenan khuchi kethien tsü patie zhüche.
5. Ajüü kethüüghüü thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa zhücuo wie seng.
6. Gweghi kemexhie, khukechi nuo kesagho kegule wie chüya ketün tsü benya.
7. Aghaansa thu tsü hee (protect) nuncca (preserve) nuo tsathu tsüpie mün (value) keben sa ithu yikoyizhü wie.
8. Ithu kedekevüü wie aghaansa thu nunccali kesa tsü chü nuo tsü shüü pvü.

Haassakhün wie chükeya lithuo, Pangti Nu kitan nyienlla Züüwa haa Changtongtya, Longleng nuo Peren keshondhe (district) wielaa menan ketün tsü mu nuo chüya. Pangti, Nagaye wie anu kisü haa Amur Falcon ghenya nyang kethang muya. Pangti haa Doyang dsü kekhündhe ghadsan

wie, Wokha shondhe kekhu wie, amapi gaghapün züüwa yee yee seya tün. Awa haa amapi gaghapün Pangti wie melute (brief) jinyali nuo gho tün, züü seng nuo Africa wie npi kewaa tuwie. Yee kejon Nagaye tsüde wie gho tün Siberia, ma thu kemzzasaa pen wiena, isalaa Pangti nu na ayyi tsüde jaawie

kesha ntsawa seya tün.

Züüwa, scientific nyang lithu Falco Amurensis, haa gaghangwa (bird of prey) kezza kisü Falcon family(thu). Mathu adientie sa India nuo Arabian dsü ketanüng züü kkhaka tün, bathsüü (winter) wie Africa acülawa (southern) benli kesa ghena. Züüwa haa kezza kiu (200gms) lilaa awa thu jaa wie kezüü len kesie ntsawa yatün, amapi wie 22000 kms. Awa

thu tie sa nketün kisü lithuo, haa wa haa adsüketanüng kesie ntsa tsalaa züü kkhaka tün (cross) nuo aghaja wielilaa züü yatün.

Amapi kaghapün, asokepvüsha wietsü, züüwa haa Pangti nu pvüdhe tün, ciwie mathu menan nuo mathu xhatha sache yanuo, mathu Arabian dsüketanüng kesie tsü pieghie kkhaka seng mathu pen ssakhünwa Africa wie waatün. Aghadsan wie Pangti nu

thuna aghaansa kenuncca jjüge tsü nkechü ghena, Awa haa ghang pie mathu eben bha. Züüwa haa cien nuo mathu kesie pieghie pie mathu nnan ntsa sa kesa ghena acchantong kemele wie jinwaa tün. Züüwa kejon Pangti nu wiena mathu pvüshang thu senuo kedeshelie (nyu kwen wie keshü) kesa bengho amapi kejonlaa.

Amapi gaghapün Asokepvüsha wietsü Züüwa haa Pangti, Changtongtya, Longleng nuo Peren keshondhe pvüdhe tün. Isalaa, tsütie kesa watsa tsüde kemiliethaa sa khaathasha awa haa mün eben nuo tsü nuncca ntünthuo keyishü tsüpie anu thu chüya thsükhye. Awa haa xhangshalo kesa borshali Wokha shondhe wie tsü sa ntsa sa. Tsa Anzakosin (nature) chüza, Amurfalcon eco clubs, nuo züüwa tsü Scientific study kesa tsüde sagho ben nuo tsa anu paghaan thu kechüü chi pie züüwa tsü gaghang khünthsü-ü. Tsümilaa, züüwa tsü gaghali thu na abipen tsü xhanxhaa ntsa tsinvüülla hieya.

Pangti nu na Züüwa gaghang nu saketün wiena Züüwa gaghali nu sa. Amapi 2013 wie Pangti nu na Züüwa ghena kemese nkemi pen kisü sa nuo wann anu tsüpie Ayyi wie Züüwa

gghazin pen li kesa ci. Züüwa haa Indian Wild Life Protection Act, 1972. wiena khwee seng nuo ben.

Nangsüü, kiujülaa no Pangti nu xhewaa lithuo no Züüwa gaghang nyina Züüwa kenuncca nyi sawaa kesa thu na meghe ntsa Züüwa xhekugho tsü cholie mathu ghiehie eben muben. Atssü kiu jüwiena, anu wie Awa keshüü nmila-a kesa qheki saya, majjüge mathu kegule tsa ceen ya eben.

Züüwa haa hee li kesa ghena, Wokha keshondhe nuo keshondhe kepa wielaa borushali sa ntsa sachidha. Pangti nu cükie pie chüthsü eben lithuo, khaathasha chüya nuo meghemetsaa n yathuo keyishü pie geshüü chi khye, anyi thu yeencükie kemilie pie xhie waa yamexhie. Pangti nu na nangsüü xhegagha (visitor) pen kemexhie kisü sadha nuo awa ghaanmvu ketünthu na Ayyi tsüde wiena gho ithu ye wie Züüwa yee yee saghuo ketün tsü ghaanwaa dha.

AJÜÜJJÜGE

1. Amur falcon (züüwa) : kejünyi kewaa wa.
2. Raptors (gaghangwa) : Awa asa kepa ghang ketün.
3. Stamina (axhatha) : anyi sapie xhang cü ketün xhatha.
4. Docile (cein) : Awa yeen keca.
5. Awareness (meghemetsaa) : chüya nuo ketün kessha waa kesa.
6. Nature (anzakosin) : makitanlaa eben jie thu.
7. Destination (waateng) : kejünyi kewaa ssakhün pen.
8. Spectacular (ghaan kemexhie) : kesie ben nketün tsi nuo kieshüüthang mu nketün.

SAKENAN

A. Khuchi kethien kekeghüü thu tsü luonüing che:

1. Pangti nu na mowa ghena nyang thang ben?
2. Pangti nu na khiewa ?
3. Züüwa tsa awa khaatie kesa? khiena awa haa kepa wa tie nyien?
4. Pangti Nu nyienlaa apen khiekhie wielaa Züüwa thuna menan tün?
5. Khiena Züüwa tsa Pangti nu wie ghotün?
6. Khiena Züüwa kejon Pangti nu wie axhatha kenaa medu?
7. Züüwa kehie nuo kenuncca kegule mang mang sachi?
8. Pangti nu cükie tsa mowa pie ithu chüyathsü ben?

B. Khi kechi khang tsa anhla nyien khye khiche:

1. Züüwa haa awa kedi falcon dhighie.
2. Asokepvüsha gaghapün Züüwa na Pangti nu wie jinli gho tün.
3. Züüwa waateng (final destination) na Siberia.
4. Pangti nu na apamyie tsü wiena Züüwa khwee gho'
5. Gaghang nyi kenuncca nyi sawaa kesa thu na awa ghie hie tün.
6. Pangti nu na Züüwa kesha ntsawa seyatün ayyi haawa wie.
7. Züüwa eco club pieki keya tsüna Züüwa ghaatsüü wiena nuncca yali kesa.
8. Züüwa haa ghang dhu ntsa kepaghenanyien mathu acchantong kemesi mielie wie jinketün lienä.

C. Zhüki wie kezhülen mowa wie haa khiben....

1. Züüwa haa kezza kiu isalaazü.

2. Züüwa kejon asa kejüghü khangkwen wie shüü.

3. Pangti thu na anyi kisü tanlaa Züüwa npathithsüli keten.

4. Züüwa haa bathsüü wie keyienpen wie ben mvu.

5. Züüwa haa adsü ketanüng pieghie kkhaka tün.

6. Züüwa haa lekedei ghangya tün nyienlilaa pathiya tün.

7. Pangti thuna Züüwa haa hie nuo nnuncca thuo keyishü pie chüyathsü.

D. Züüwa ghen kitan, Gaghaacaanpen tsü zhü pangche :

1. Züüwa jie scientific nyang na _____
2. Pangti Nu tsa ayyi wie _____ li khitün.
3. Züüwa thuna _____ gweghi züü tün.
4. Aghadsan wie lithuo, Pangti Nu thuna Züüwa gapie mathu _____ kugho nensa.
5. Züüwa thuna acchantong _____ wie tsü jintun.
6. Pangti nyi thuna Züüwa _____ sadha.
7. Züüwa thuna Awajaa wie kezüü len _____ yatün.
8. Amapi, _____, Pangti Nu na Züüwa ghen apvükesaa nkemi pen kisü saydha.

E. Ajüü pie amgunoo wie chi kethien thutsü pie ssanwa khuchi kethien zhücuo thutsü zhüceen che:

Züü (migrate), hee (conservation), meghe (vigilant), kemehu (congregation),
ayeen (attitude)

1. Kidhan (govt.) na anyi tsüdeilaa nyithu pen (public places) wie _____ nbenthuo keyishü pie nyithu wie ssangwe (advise) che.
- Nyithu khawie _____ nuo benlo kesa pie kizagho dha.
2. Pastor na _____ thuwie kesami deshepie kecü jüü pie sssansi.
- _____ nyithu na kekhie Sali mathu lie zan nccügghü
3. Ayienoo nheethuo keyishü ben, nyien lithuo ayienoo nmila-a ben.
4. Awa pahan thuna keyienpen Bhalla _____ bvü tün.
- Aghaansa haathuhaa _____ seng nuo atsse bhabvü tün.
5. Lieju na kieshüüthang _____ nuo nyu kepa keqa mvüthi tün.
- _____ keben thutsa, kieshüüthang kemexhiewa sasheya tün.

F. Ajüü kekhi kegule: :- mieshuo kecheen cheen sa donki nuo kekeghüü khuchi kethien thu tsü seng nuo kecinkenaalie. No kemeshin tsüpie no dikha gweghi keccünienlie.

1. khiena aghaansa kehee tsa pala kemeccan ntsali meshin tün?
2. Anen maan maan wie no lakha wie aghaansa kejüghü nuo kedie tsü khideshüü ya mexhie ?

Aqanqi, Atsankuo nuo Angaqhu kwo kemilie kesa cükie

Ao khaalaasha cükie

CHÜSHEYATHSÜ KETÜNTHU:

1. Cükie tsü nzhüki sa si nuo chüya.
2. Cükie tsü atu asien sa chüya.
3. Cükie wie ma kemexhie keben tsü seng nuo asshüsha nuo kesssansi thu sekeccünienlie no kemeshin nuo no chu seng nuo.
4. Ajüü, ajüüghanen, zhücuo nuo pie kechüthsü thu tsü zhüki (text) wiena bhashiya.
5. Cükie haawa kemexhie nkemexhie, isalaa xhie (suggestion), no kemeshin khi nuo zhüche.
6. Nzhüki sa zhüche.
7. Ajüü kethüghüü thu tsü pie zhücuo wie sengtie che.
8. No kitanlaa cükie tsü khiche.
9. Kedekevüü wie khaalaasha cükie thu tsü chüyamvu thi sa.
10. Akhang sa nuo cükie tsüpie ghisa.

Khienyie tssüwie, adsü-ü sa thuna apvüshang kemexhie sali khi-mathuna Avvü, Aqanqi, Atsankuo nuo Angaqhu. Haathu mezhü haa na kepapa sameya nuo gweghi nuo kegule tsüde sa. Khaathasha na alli kecaa tsü gho llakhye, mathu gweghi nuo kho-kho lli wie gule Naga kaxhang yeen tie nuo. Tsaliena, kendumilie nuo, apvüshang kisüsü lli kegule watsa mapvüshang thu gweghi nuo ceenya.

Avvü lli wie kegule tsathang nagho cuo-o. Kieshüüthang sa ketüntie, apvüshang thu na gule shu-o akhwi

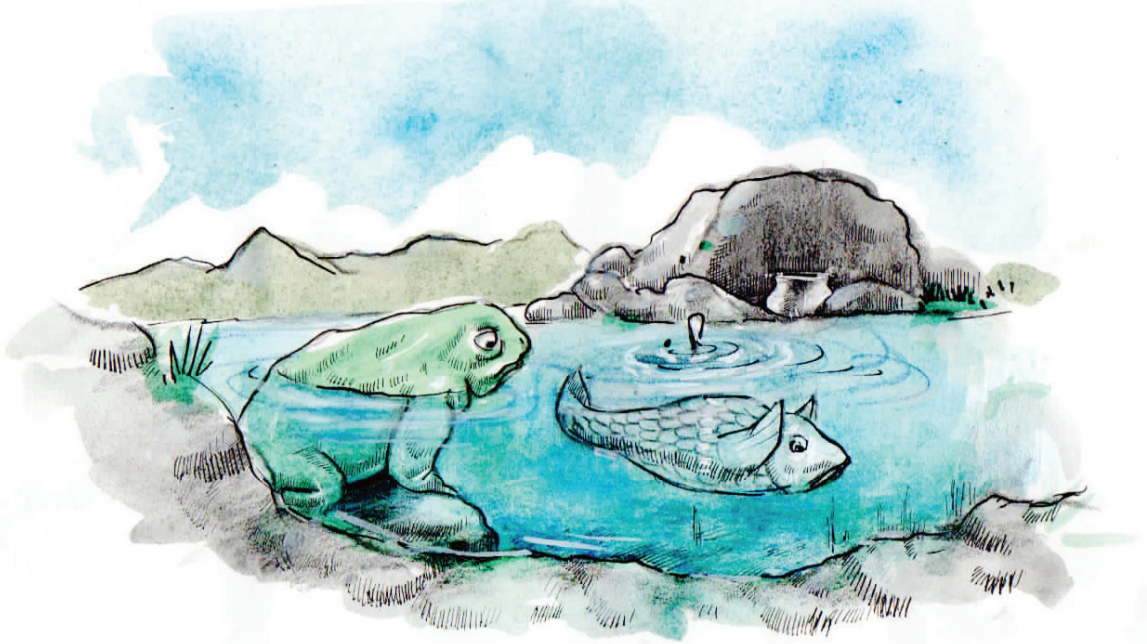
khuo lla amahcü tsüpie yaan. Isalaa aghanang llapvü wietsü, Avvü na mathu ghenaa gghanangsho

satünli nuu bvü-ü. Ma seyapvüü kesaliena, kegule thu nüngtsse tsa ma sapie ncüthuo yishü. Avvü na kieshüüthanglaa mezaameghüü kesaliena, ketsa kejjü nyyangadei sapie ma pvüshang thu cümvü. Isalaa asa pie awen kechi nmila-a kebenla watsa ma sapie ma xhatha naathi sa. Ma donki nuu meshin ntsa sa khaatie nuu asa nchililaa awen sapie nyyangadei saya mexhie khye. Isanuo ma achu kisü meshinya. Ma cinya ma ccü kisü pathe pie awen wie chili nuu. Tsütie kesa sienwie ma awen nyyangadei sa kesa tsü chütie ya.

Khielie ma manonghie ntsa sa mapvüshang thu ciche gghanangsho ketünya dhali nuu. Apvüshang kecheen thuna mathu pvü menyeen nyünlla gghanangsho tsü tsaya nuu ma tsse kesa tsü sing. Mathu tsüde tsü sing nuu ma mowa pie awen chikhye chüyamvu. Avvü na mathu wie kizza, ma maccü kisü padhe pie awen wie chili asa pie kechi nkemeliena. Khishe kechi haawahaa ma pvüshang thu sapie amangsa, isalaa mathu wann chüya nuu gwaghayan Avvü na nyyangadei li nuu haasien wielaa mathu ghenaa mapie khansho nwha thuoyishüli.

Tsathang na shagayie kewaawie, nuu mathu na Avvü Ili wie gulejoo kewaawie. Tsathang kisü sü wie kethauwa Avvü na maccü padhe piella awen wie ma pvüshang thu ghenaa chi. Ashi-i sa Avvü na maccü piella Keshoo nmila-a kesa tsaathang ghosha. Ma kwo kitang sa-a. Isalaa Avvü na ma pvüshang thu ghenaa atsse nyyangadei khansho pie cüli meshinkhuo sa, ma mathu tezin ntsa ketünliena. Tsüghena assakhün wie, makitanlaa ma shooli cinya nuu awenpfü wie püngdo. Khielietsü Avvü na nmidha, tsüghanang, gghanangsho ghenaa apvüshang kecheen thu nkukichila-a. Isalaa mathu gagghama pvüwatsa mathu sewaa nuu mathu kitanlaa gghanangsho mathu hiekeben watsü tsawaa thsü-ü. Tsü gghanang nüntsse na tsakemexhie qhethiketün. Apvüshang thuna Avvü nkemi tsü chü isalaa tsüpie ccülethei sa, ma akhiensha waatha shei sala. Isalaa wann nuu, Angaqhu na maghaache, makhua tsü ghaansha nuu. Avvü gamang maccü nkemi shopie mmaaghaanye makhua wie benla. Nangsüü makitanlaa ma shoo dha.

Avvü na ma xhang kebencho mathu gghanangsho nyyangadei sabenli

khi. Apvüshang thunaa haa chüya thüghüü mathu leben ketezinsa. Isalaa mathu macükie khi kewaa wie, ma khaatielaa jiemano meshin. Aqanqi na gwaghayan nuo khi Avvü na kishüüthanglaa pala tsüde meshinpie dhu ntsa satünli. Atsankuo na khinüng tsa Avvü na malie ghabase kesa ghenali nuo keqheshüüca. Wann nuo mathu tsüde mathu pvü kevä pienoo keqhe. Mathu pvüshangwa makaxhang khukechi tsa mathu tuwie manglaa nyienla-a.

Kegule tsü mali-i, Avvü tsü mali-i, nuo apvüshang kecheen thunaa kekeqhe kitan sawaa. Isalaa mathu keqhe leben wie, Aqanqi na ma kwo wie makepatha-a sashugho. Ma ghaansha chinuo mapvü na makhünkhün nteng pvüshugho kesa tsü mu. Ma kemese me (face) tsa apvüshang

thu kekeqhe tsü khünpie ngantsü-ü. Aqanqi kwo na pvü ntsasa nuo ma nyon na meghikkhalie amei shu. Ma ghaan nmexhiethaa sa-a. Wann nuo, Atsankuo maccüna düghaan nüng seng nuo masienwa wha. Ma maghaa nuo maccü pache isalaa püng nüng seng nuo masien wa waapföpfü bvü-ü.

Angaqhu na mapvüshang thu cienphieghie leben tsü ghaan pie maqhethiketünsa. Ma leben dhundhun sa nuo ma cienpvü khaatie satün nuo meshin. Ma kesie mehie laaxhie, ma song na pvüwaa kesaliena. Tsa pvüpie mathepfü cho sa-a nuo ma sapie asong nmethaa satsü-ü. Khielie tsüü apvüshang kecheen thu na ghaan kemese sadha. Mathu na mathu yeencükie nkemexhie ghena kemeteng kemesha mu leben tsü chü. Mathu kitanlaa mathu ghaanki

meyala-a. Tsüghena ma kecheenqhuo mathu gweghi waa. Tsüghena püng seng nuo adsüqhaan akede nangsüü kecuo mathu tsi na tsütie-ntsawa noo wie do ciwie kuthiewasha. Aqanqi na mapvü oco nuo manyon na meghikkhalie, Atsanko na püngde mesien nüngtün nuo Angaqhu na masong nmi.

AJÜÜJJÜGE

1. Rotation (kendumilie)	: koti kisü lli waa koti kepa lli waa.
2. Lunch (anangsho)	: agghanang wie ketsakejjü.
3. Tasty (nyyangadei)	: atsse tsakemexhie.
4. Curry (awen)	: asa li aghaan lilaa shoopie anün mitsa ketün.
5. Wolfed (pvümenyün)	: nyu shüü nccansienlla hi kitan tsali ketün.
6. Poor (kethau)	: manglaa nkemi.
7. Screamed (maghaa)	: kemese xhe mesikkhali.
8. Downright (thaa)	: maben nmexhiela kesa.
9. Transformation (cienphieghie)	: kekemilie.

SAKENAN

A. Kekeghüü nuo keluonüng:

1. Apvüshang mezhü thu tsa tho tho?
2. Alli kecaa wie apvüshang mezhü thu na khaatie gule?
3. Cükie haawie, Naga pamyie sanyie (practice) mowa chüya?
4. Khiena Avvü maccü padhepie awen che?
5. Avvü yüncükie tsü khidekedache.
6. Cükie wie kemexhie mün keben tsa mowa?

B. No nangsüü mu ketün kaxhanglie haathu tsi haa khaatie kesakhye zhüche:

Angaqhu :

Avvü :

Atsankuo :

Aqanqi :

C. Gaghapielie :

1. seyapvüü	maccü padhe pie awen wie chi.
2. Avvünaa	anangshu pie kegule thu cütün.
3. Angaqhu na	anün tsü wann tsa nuo tsü sing.
4. pvüshang kecheen thuna	Avvü na pala tsüde meshinpie dhutünli khi .
5. Aqanqi na	Avvü maccü nkemi tsa makhoo wie keben mu.

D. Ajüü patie kesa amgunoo wie khuchi kethien tsü pie gaghacaan pen zhüpang che:

Pvü, meghikkhalie, cienphieghie, accü, kesing, maxhaa/makanko, gigi.

1. Khienyie tsitie nsala kesa _____
2. Pvüse shugho kesa _____
3. Dipfүpfү waa kesa _____
4. Accü nuo akwen nyang kepawa _____
5. Pala kisü nyienlilaa pala pahan kesing _____

E. Zhücuo kemeshuonwa tsü qheki(✓) nuo zhücuo kezhüzewa tsü qhedhi(X):

1. Apvüshang mezhü thu na Angaqhu,Avvü,Ccünigu nuo Aqanqi.
2. Apvüshang mezhü thuna kemdumilie kho-kho lli wie gule.
3. Seyapvüü na menan nuo sechinyi na ketsa kejjü saketün tsa Naga pamyie nzaghon yeen.
4. Avvü na Atsankuo ccü padhe pie shoo.
5. Aqanqi na khi Avvü kejiema tsa malie ghabase kesa ghena.
6. Aqanqi, Atsankuo nuo Angaqhu thuna mathu pvüshangwa Avvü ma kaxhang khukechi tsü nankeqhe kesa ghena kemeteng kemesha muya.

F. Zhücuo kisüsü ketenkessha nuo siche. Pvüshang kemexhie tsa khaatie kesa khye meshin che. Aghuon (colour) kemejjü (green) pie pvüshang kemexhie

maanwa satünkhye nenche nuo allawie (red) pie pvüshang nkemexhie maanwa satünkhye nenche.

Ma kitanlaa macükie kitan meshin tün	No cükie kemexhie khi tün	No kekeqa nsengthuo keyishü wie no keqa cütün
No ajüü khi eben jüwie cenn ben nuo kenaa tün	Ntsanqi no nkenaalla khuya tün	No kecüüghü cükie khi tün
Nxhü satün	No paze lithuo no keqa cütün	No tezin nuo no nyuwaküü tün
Manglaa mahn ghaanlla no sepvüshang satün	No nankeqhe tün	No sadezü cütün

G. Nkechü südhe kecü (problem solving) - no atssü haatie kesa wie khaatie sa ben? (sakenan haawahaa kekhili kezhü lilaa saya mexhie, tsüna kesssansiwa kesasa)

- No recess wie anyi pahan nyu magweghi nuo kekeponlie nkemi nyi mulithuo.
- No anyi pahan nyu ma khaaxhü nyienlilaa nyu ma nkeneng sakebenla mulithuo.
- No anyi pahan anangshu ketsa tssüwie anün ma ntsaquolla eben mulithuo.

H. Ajüü kekhi kegule ;

Ajüü kekhi haa kezhü nyienlilaa anyi keni, kecheen jüwie kekeccünienlie jüü. Cükie wie lithuo, haa (ajüü kekhi) mieshuo keni nyienlilaa tsüna miwa jüwie kekeccünienlie.

Ajüü kekhi yeen;

- Ajüü khishe kesa jüü thutsü chüya thsü li kesaliena inverted comma/mark seng. **Dsütsungca;** liejuna khi, "ithu amuo (park) wie waana ghalo."
- Ajüü kekhiwa kepawa tsü chüshe yathsüli kesaliena zhüpha kepawa seng. Anyi pahan ajüü kekhi gaghapün, no majüü kekhi tsüpie nyu ya chüya thsüli kesaliena zhüpha kepawa seng. **Dsütsungca;** " No ccüha jjümu ben gwi?," Ali na tsütie keghüü. "ulo, No nchala," Alo na tsütie luonüng che.
- Ajüü kekhi wie shinki (punctuation mark) keseng tsüdeilaa quotation mark noo wietsü ndugho thuo yishü. **Dsütsungca;** " No amapi khaajo sadha nuo?" kesssansiwa na keghüüche.
- Dialogue tags (anyi ajüü kekhiwa) tsa quotation mark na amewa bentün. Dialogue tag haa ajüü kekhiwa khaawa na khi ben khye pie ccüca li kesa.

Dsütsungca; Kenny na khi, "tsa achu kemexhie ntsa tieli."

- Anyi ajüü khi eben watsa nyu kepa jüü kekhi khinüng benlithuo, single quotes kitan seng ben.

Dsütsungca; "Ipvüshang wana, 'Hi no gweghi nkeponlie mvüli,' kekhitsa, hi patünaali."

Ayeen haathu kenye wiena, kesssansi wana kegule pie lesükezhü mieshuo mezhü thuwie geshüü cü nuo mathu ya waa 'acaatoo' (stage) khaatie khi tünkhye keten yathsü ben – nuo acaatoo wie Avvü Ili wie kewaa ghi sa ben.

Nagaye Wie Chüza Cükie

CHÜYATHSÜ KETÜNTHU:

1. Sshüka tsü gghazega si nuo chüya.
2. Zhüki tsü khiki (with reference to the text) nuo kechüthsü nsengthuo keyishü thu tsü bhashiya.
3. Ajüütong tsü pie asshüsha nuo kesssansi thu gweghi keccünienlie.
4. Sshüka wie zhükenan khuchi kethien thu tsü patie zhüche.
5. Ajüü kethüghüü thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa zhücuo wie seng.
6. Kegweghi, khukechi nuo kesaghuo kegule wie tsü chüya ketün chu tsü benya.
7. No kedekevüü cükie tsü chü ntsaya.
8. Nagaye wie chüza sengkegho thu khukechi tsü nengthi sa.
9. Chüza anyi kaxhang wie mexhie gayiekeya sengkegho mün tsü chüthaa ya.

BRITISH NPI KUGHO TSSÜWIE:

Aghatsan wie Naga thu na makitan Ayyi tsüde se demeja sengnuo xhang. Mathu jienphuon Assam, Manipur, nuo, Myanmar nyi thu senuo kegweghi laa zien. Nyu se ketemeja haaghena mathu miezza nyi kaxhang yeen makepathaa kesa chüzanyi kaxhang yeen kepa thu kisütanlaa mathu pa nkevvülla benyathsü. Naga thu na ajüü kepapa kesa kejon benlilaa mathu zhüpie kethien lesü nmi. Tsümei laa mathu ketemeja kaxhang watsa mathu sapie nyu wiena nahkeya laasameya nuo mathu kitanlaa kezhü tsülaa cüüshemeyala thsü-ü. Tsüghena apaan pie khi kegho mathu kaxhang cükie, kaxhangyeen,

nuo kechü pie ashicü ashicü ketsi kegho watsa mathu cükie kekhwee wie kemecchan ntsa.

APAMYIE CHÜZA:

Naga thu jaa wie zhükethien lesü nmililaa, apamyie chüza yeen tsüpie Azüüghüü wiena ghanye thu wie deligho. Haawahaa, anyi pvüünyi thu kejinpen anu tsüde wie muya ben. Azüüghüü haa aghadsan wiena npvüzza jie isalaa anu pahan wie nza thu züüghüü laa muya mexhie. Pvüzanye laanye amapi 9 na waalla 11 kecuo jü wietsa mathu jen teshi thien nuo Azüüghüü wie wha-a ben. Mathu kaxhang npi sakuwaa cho haa wie ben.

Azüüghüü kesssansi tsüna methaa ntsa. Tsa ciwie keben thu tsü sssansi pie Naga kaxhang wie atsathang kisü sü ghükeccü tsü cha yathsü. Azüüghüü wiena akwen pie kegule, alli kecaa, npvüzza ghena lithuo sekekaghashin nuo aghie kesa yeen nuo saketishü wie xhangya kemexhie chu aghienyi na kosi khaathasha khaatie sa benkhie nkechü liena, adhanghang kugho wie, azien kugho wie, asa ghaansa wie na shuya kemexhie, shietaAghanien dawaye nkemi tssü wie. Azüüghüü wiena pvüüzaanye laanye thu tsüdelaa sssansi pie nza npvüzza kegule chükepapa yathsü nuo gweghi nuo anu wie kaxhang yeen ghanye kebenjü wiena pie mathu kwo wie yaanchi cü tün. Azüüghüü wiena kesssansi kegule haa sshükajen American Missionaries thuna gho shaapie kecü kecuo bengho.

AMERICAN BAPTIST MISSIONARIES THU NUO-BRITISH THU TSÜ PIEKIKEYA:

British thu Nagaye wie kugho tsüna shietaAghanien Naga chüza cükie wie kemecchan ntsa. Mathu American Missionaries thu sechipie Naga nyi thu gweghi gule thsüli nuo Christianity nuo chüza na Naga nyi

thu sapie aghie nsathsüla-a nuo ayeen ccakhu wie doghothsü li nuo ketezinlie waathsü. Tsümilaa, kemkie chüza wiena British thuna lekedei Naga nyi thu gweghi keccünienlie ya mexhie, mathu gweghi kemexhie watsa kedekevüü wie ayeen keseng ghena nsengthuo yishü. Chüza ghena watsa tsüte pie Missionaries thu miwie chi-i, mathu na mathu kaxhang khuchi nuo Christianity kesssansi jüü kemexhiewa tsü pie vvüche nuo tsü gweghi Naga nyi thu tsüdelaa pie chüzanyi sayathsüli sa. tsütie, khiewie kekenyijen benkhie ciwie sshükajen piekipie ghanye thuya kesi kezhü chüya thsü.

American Baptist Missionary atu ntsawa Naga thu gweghi kegule wa tsüna Rev. Miles Bronson. Amapi

Rev. Miles Bronson

1839 wie ma Konyak nu kisü Namsang wie cuo, Assam kemüghü wie. Ma Naga thu gweghi gule ma kekeqawa Assamese evangelist assistant, Godhula Rufus Brown senuo. Ma Namsang wie sshükajen kisü shaa nuu anu kekhangwa pahan mathu thsangaa thu kesung pie sshükajen haawie che. Acienpvüü nkemexhie sshükajen atssü kesie nwaa, kepaghenanyienlla Bronson makwo ghena npvüthuo yishü kesaliena.

Bronson kepvü sienwie, American Baptist Missionary, awiewa ma nyang Rev. Dr. E W Clark na Nagaye wie 1872 ghacuo. Godhola haatu Naga

Rev. Dr. E W Clark and Mary Clark

thu gweghi Namsang wie kegule kesawa tsa, Sibsagar Mission Centre wie Clark senuo apvüshang saya nuu ghaya kemexhie ki ketüghü pie cünüo Clark na gha, Ao ye wie benwaa. Clark na mission kegule Molungkimong

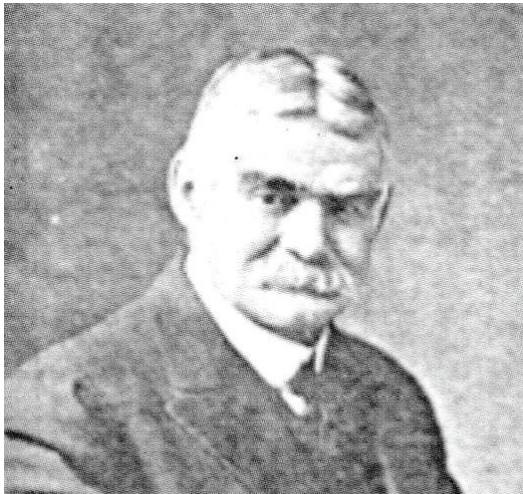
nu wie 1872 wie tsü sashu. Amapi 1878 wie ma wubvü, Mary Clark na nza thu ghena sshükajen atu ntsawa ciwie pieki. Tsasien wie Godhula laa npvüzza thu ghena pieki.

Lesü kenyüghüshü pen atu ntsawa ma nyang Molung Printing Press watsa Molungyimsen nu wie pieki. Hie wie Clark na akhwi lesü nuu Anyiza kekhe lesü pie kemilie pie Naga kedekevüü jüü wie chi. Molungyimsen haa Christian Mission Centre nuu chüza pen kisü sa, Niedo chüza bfüsha wiena (based on western system) tsü 1894 wie piephieghie pie Impur wie sa. Tsütie nuu Impur Mission Centre na Ao Baptist Churches ghazinpen (headquarter) sa khilie pie ABAM- Ao Baptist Arogo Mungdang isa khitün.

Tsa tssüwie Rev. Dr. W.E. Witter laa Kienyi (Lotha) yewie chüza ghena gule shu. Ma Roman script tsü sengho nuu tsü kezhüpie (script) anyithu wie cuo ccü, nuu ci wiena chüza shieghüü shugho. Witter khukechi watsa kezhülesü tsü miwie ma Kienyi khizhüyeen (grammar) nuu ajüükhang (vocabularies) laa 1889 mapi wie zhüshe ccü.

Dimapur wie Rev. Dr. CD King na

chumukedima wie sshükajen pieki isalaa tsü khün nsathuo yishü-ü kepaghenanyienlla Naga aghie kesa nyi thuna dogho tsü shu (attacked) kesaliena. Ma Kohima wie shonüng nuo ciwie sshükajen kepawa 1882 mapi wie shaa. Sshükajen haawahaa Dr. Rivenburg na 1889 mapi wie khuya, King na kebvü sien wie. Rivenburg na amapi 36 Tsannyi (Angami) gweghi

Dr. Rivenburg

gule, Doctor kegule laa nuo kesssansi kegule laa sanuo waa ma kaxhang ssakhün cuo.

Ashi-i na sa British govt. na Naga nyi thu chüza wie mathu lebenchi nuo mathu sshükajen pieki, tsü meilaa Missionary thu pieki kechi sshükajen thu tsülaa mathu yaya. Amapi meza 20 ghatsan wie (1930s) ciwie govt. primary school lithuo 161 naben,

middle English school 3, nuo govt. high school 2, kisü Kohima nuo kisü Mokokchung wie nuo Fuller Technical School laa Kohima wie ben.

AMERICAN MISSIONARY

SSHÜKAJEN WIE PENDHESIZHÜ (CURRICULUM):

American Missionary thu sshükajen pieki thüghüü wie lithuo mathu kaghaan na sikeya nuo zhükeya nteng. Roman thu kez hü tsü seng nuo kesssansilie jüü lithuo English. Ciwie kesi lesü nmi nuo baibel pen pahan khikemilie pie miezza nyi jüü wie chi nuo sithsü. Akwosajjü, kemethaa kemelaa, nuo satemetsaa (discipline) thuna pendhesizhü wie kemeccan ntsa. Kegule kezza kiekie kecüü (carpentry), ameghiekecüü, athsükeleghi, athsüketüghüü thu tsüpie sssansi. Ashi-i sa ghanye kesi lesü thu tsü miezza nyi jüü wiena zhüshe nuo pie sshükajen wie seng.

Kaxhang len tsüde wie, Niedo pala kechü (western system of education) tsa nenja, (personal) Akhan kaxhang (social) nuo kebenkeyien (economy) wie Naga nyi thu pieki ccü. Sizhükeya haa Naga nyi thu nyon leben shaa chipie khienye ghaanyie chü za nkugho ayyi kemetsaa dsüketannüng

wie chi ccü. Naga nyi thuna American Missionaries thu Naga ghenathu kaxhang khukechi thu mün pvü ntsa sadha, mathu leben kekhang tsü pvü nuo saketishü tsüde shüghü nuo ithu zanki ccü nuo chüza mahcü pie yaan chi ccü.

AJÜÜJJÜGE

1. Indigenous (miezzanyi) : abipen kisü wie kaxhang nyi.
2. Morung (azüüghüü) : azüü kejjü tsü wie ssansi jen.
3. Abiding (jüükeya) : ayeen kenye.
4. Script (zhüpie kethien) : lesü khienyie cükie zhüpie thien kecü.
5. Grammar (khizhüyün) : Ajüü bben pie kenielie nuo khi zhü ketün.
6. Discipline (satemetsaa) : nkemexhie sapie mexhie kecü.

SAKENAN

A. Kekeghüü thu tsü luonüng che:

1. Naga thu British npi kugho tu wie khaatie xhang?
2. Khaatie nuo Naga thu kesikezhü npi kechü tuwie kechü tsüpie khaatie geshüü?
3. Naga jaawie Azüüghüü chüza tsü zhüdekeda che.
4. Mangkesana British govt. thuna American Missionary thu tsü cichi pie Naga gweghie gule thsü?
5. American atu ntsawa Naga gweghi kegule watsa thowa? Ma sshükajen khiewie sa?
6. Khaathasha Rev. Dr.E W Clark Nagaye wie gho? Ma khiewie kegule sa?
7. Thowa molungyimsen wie sshükajen pieki?
8. Kienyi (Lotha) mi wie Rev. Dr.W E Witter khukechi tsa mowa?
9. American Missionary thu na palakechü khaatie kesa pie Naga thu-o wie che?

B. Keluonüng kemeshuon watsü qheki nuo kaghacaan pentsü zhü pang che:

1. _____na chüza pie Tsannyi kecü kitan nyienlla,kesaa kenaa thulaa ghaan.
 - a. Rev. Dr. C D King
 - b. Rev. Dr. Rivenburg
 - c. Dr. W E Wilter

2. Evangelist Bronson nuo Clark mani qhuo kekeqawa _____
 - a. Mary Clark
 - b. Supongmeren
 - c. Godhula.

3. British thu kemeshin na Naga thu pie Christian saya thsü thathuo.
 - a. mathu na cca-a nuo ayeen kenye nyi sawaa ben.
 - b. Naga thu na Azüüghüü tsü deshe nuo keccüna yeen laa deshea ben.
 - c. Naga thu na christa jüü kemexhie wa tsü khiwaa ben.

4. Apaan pie kekhi watsa Naga kechükeza tsüpie _____
 - a. apaan jüü pie abvüye kisü wiena pie abvüye kepawa kecü.
 - b. miezza nyi cükie pie alesü wie kezhü.
 - c. apamyie khwi wie na apamyie cükie pie khi.

5. Molung Printing Press kepiekiwa tsa _____
 - a. Godhula Rufus Brown
 - b. Molungyimsen nu panghang
 - c. Dr. E W Clark

6. Fuller Technical School tsa _____ wie.
 - a. Molungkimong
 - b. Mokokchung
 - c. Kohima

C. Keni tsüpie gghapikilie:

1. Sapichü	a. Nza ghena sshükajen Molungyimsen wie sa.
2. Dr. E W Clark	b. Chumukedima wie sshükajen sa.
3. Dr. Miles Bronson	c. Azüüghüü.
4. Dr. W E Witter	d. Namsang wie sshükajen sa.
5. Dr. Rivenburg	e. Kienyi khizhüyeen nuo jüüjjüge sashe.
6. Mary Clark	f. Molungyimsen wie kegule pen pieki.
7. Dr. C D King	g. Tsannyi wie sssansi nuo kenaa laa ghaan.

D. Chüza kepapa kenye ghen ajjüge kecheen cheen zhüche:

Azüüghüü Chüza

- 1.
- 2.
- 3.

Kemkie Chüza

- 1.
- 2.
- 3.

E. Anyi geshüükhe pie mieshuo 4-6 khan sa, mathutsa amiezza kisü kesawa xhieben. Nthu nyi keqhai/ kesssansi/accülie kesa/ nthu yewie chüza sengkugho cükie lesüshien palakechü haa khaatienuo nthu yewie shugho khye bhashiche. Pala kechü sengkugho wa cükie zhüpha melutei zhü. Kentumelie nuo pie no dikha wie khiche.

F. Naga yetsi toonche. Sshüka wie Shondhe (district) kemeccan thutsü bha nuo shinkiche (mark) nuo cilaa palakechü sengkughowa nyang zhüche.

Athsa Nuo Angaa Thu

CHÜSHEYA KETÜNTHU:

Lesü kezhü thuna

1. Zzakeci tsü bimuo wiena ajüüjjüge, khikhuo kethien nuo ajüüxhe bfüsha siche.
2. Ajüü kethüüghüü thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa sengya.
3. Zzakeci jjüge tsa mowa khye chüya.
4. Zzakeci wie ajüü aghaanpvüwa tsü chüya.
5. Khienyie kemeshin nuo shietaAghanien kemeshin akhan kaxhang wie keben tsü chüshe kepapa saya.

Khienyie pajja kekhe

Athsa, pvüüzaanye qai ntün.

Pvüüzaanye na leben khang nuo zü.

Pvüüzaanye na aghie kesanyi sathsüli pvüügha,

Nzatie donki nuo nyu xhüsa nben

Angaa, dsüca nuo sademeli.

Laanye na cenn nuo bei.

Laanye na nuncathsüli pvüügha,

Npvüzza tie maghaa nuo kedagha nben.

Khiele pajjana

Angaa, no npvüzza mccüqei.

No saya nkeben manglaa nmi,

No ajja-a kitan sathsüli ghena nyien.

No wupa ghena leben ghü nccülaa.

Athsa, no wiena ithu shi waatün.

No ithu keqhai wie ithughaan ben.

No npa miwie saya thsüli pvüügha thien.

No ithu kegule tsü sanüng waaben.

AJÜÜJJÜGE

1. Brave (leben kekhang) : Kemese wie nganya ketün nyi.
 2. Gossip (nyu xhü kesa) : Nyu nkemi wie nyu nkecin kekhi.
 3. Humble (satemeni) : Nyu pie kemexhie wa sa nuo hi pie nkemexhiewa kesa.
 4. Fight (kekedagha) : Nyu pie hi kemeshin wie chi liketün.
 5. Suitors (awupa) : Kevvüünyi kisü kaghalaanyi pie ma wubvü sali kebha-a.
 6. Line (ashi) : Asajjü kisü nyi.
-

SAKENAN

A. Zzakeci tsü kemesikemeli bfüsha wie na si.

B. Kekeghüü thu haa luonüng che:

1. Khienyie tssüwie apajja na athsa angaa tsü pie khaatie sathsü mvu?
2. Khienyie tsü wie nuo shietaAghanien apajja ma ngaa wie kaghaan ma kepapa kesa mowa ben?
3. Zzakeci wie pvüüzanye kisü npvüzza yeen mang mang nbenthuo yishü?
4. Zzakeci wie laanye kisü nza yeen mang mang nbenthuo yishü?

C. Zzakeci wiena zhücuo thu jjüge khuche:

1. Nza thu na nunccathsüli pvüügha,ma jjüge
 - a. Nza thuna bei nuo jüghithi sathsüli.
 - b. Nza thu na jüghithi nuo ajüü kenaathsüli.
 - c. Nza thu na nyu nuncca nuo ghanjaa thsüli.
2. No ajja-a kitan sathsüli ghenä nyien, majjüge
 - a. No ajja-a kitan nyienlla kaxhang wie kemmvu keneng thulaa sathüli.
 - b. No ya njja miwie mexhieki thsü li.
 - c. No ya gule nyienlilaa awie kegule lilaa sathsü li.
3. No npa mewie sayathsüli pvüügha thien, majjüge
 - a. No ya npa miwie xhang mexhie nuo sakeya mua thsüli.
 - b. No ya athsangaa npa miwie kejon pvüüghathsüli.
 - c. No ya npa miwie kempvüzza nuo leben züki thsüli.
4. No ithu kegule tsü sanüng waathsü li, majjüge
 - a. No ya keceencuo thsa sathsüli.
 - b. No ya npajja kegule sawaa nkecuo tsü saceenthsü li.
 - c. No ya no kemietsüü thu tsü muceen yathsüli.

5. No ithu keqhai sien wie ithu ghaanben, majjüge

- a. No ithu keqhai sien wie ghena bentsüli.
- b. Noya athsangaa kejon ben nuo ithu shi ya waanüng thsüli.
- c. No ya ithu keqhai sien wie ithu ghena eben bhathsüli.

D. Akhan kecinkenaalie :

Dikha tsü geshüükhe pie mieshuo mangaa-ngaa khan sa. Khienie tssüwie Athsa nuo Angaa thu ghena palakechü, Apajja ebenkeyien, kegule thutsa khaatieli khigho khye pie kecinkenaalie thsü. Kemexhie thu tsüpie kecinkenaalie nuo cilaa shietaAghanien kaxhang wie kemelie nwaathuo keyishü thutsü khithsü nan.

Shilloi Gghazhü

CHÜYATHSÜ KETÜNTHU:

1. Sshüka tsü nzhüki si nuo chüya'
2. zhüki tsü khiki nuo chükethsü thu tsü bhasheya.
3. Ajüütong tsü pie apvüshang nuo kesssansi gweghi keccünienlie.
4. Zhükenan sshüka wie khuchi kethien tsü patie zhüche.
5. Ajüü kethüüghüü thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa pie zhücuo wie seng.
6. Nagaye wie adsü kemechan penthu tsü chüya Shilloi gghazhü tie.
7. Anzakosin thu tsü nuncca, hee nuo ghali kekkhansaa (pollution) nuo keyasaa wie.
8. Gweghixhie, khuchimvu sa nuo saghonuo kegule wie chüya ketün tsü benya.
9. kesechi lesü (Invitation Letter) tsa mowa khye chüya.
10. khaatienuo kesechi lesü tsü zhü benkhye chüya.

Patkai yikonoowie, Myanmar yikhahon kekhu, Phek dist. Nonwie. Agghazhü thu mügghü kebenpen wie agghazhü tsa makedi 0.25-0.30 sq km. Shilloi xhie ntsa anyi ccü mbha tie zhüthien. yikotsi na ghaan kemexhie ntsa Tsa Shilloi gghazhü. Tsa Nagaye wie kepaghenanyien tsa kaghagu kisü agghazhü kedi ntsawa, Lütsam nu nuo asahong yienong yikha na ma phokhungri pen meluri sub-division vüü ben. Alen na kesüüphie wie tsü

kevüülie sengnuo agghazhü wie tsü doben.

Agghazhü nyang ntsawa na “Lütsam” majjüge kemanteng dsü, adsü na ngule nuo cenn muketün ghenä. British thuna tsü pie Shiloh isa ci isalaa nangsüü Kithan wiena tsü pie Shilloi li sa dha.

Tsü kedekevüü keben thu na tsa acienpvüü kebenpenli sa tün kepaghena nyien tsüjie acienpvüü cükie kejon na ben. Agghazhü tsa ma kehiewa aghamu ben nuo tsüpie “Agghazhü kadija” li citün ciwie keben nyi thuna.

Amyie cükie kekhina khaalaasha tssüwie, Lütsam nu thujaa wie “Lünuri” gena (clan) agghazhü kevüü wie tsü alli caa. Ghanang kisü wupanyi kisü mani ngaa deshe pie apogho chi thienuo tsü kedei alli caaben. Mani gule keben wie, mani angaa keqai xhe za, tsüghena mani apogho wie bvüsho isalaa mani ngaa nmula-a. Mani ghicensa bhalilaa mumeya. Nkhi-i ccüna angaa tsa agghazhü nonwie akwen keni ma pieki keben mu. Anu nyi tsüte agghazhü tsü cchübhi nuo angaa watsü xhangshayali sa. Isalaa, kegule tsüwatsa nkhün thu yishü anu

kekhangwa na ma mann wiena axhe atie ma sadekü anyi kejon kaxhang bhadaghaa ben kiu jülaa mathu agghazhü tsü bhewaa lithuo.

Haasienwie, agghazhü kebhe kegule tsa khün nuo ssannyie kisü sa angaa nmula kesa kemecchan sali kesa ghenä. Isalaa, thetsüwa tsü, agghülie pathi pie ssannyie kesa keseng watsa alli wie xhangnüngwaa kebenla mu. Haagheña anyi thu kemeshin angaa tsülaa xhang benli kesa nondi. Haatielaa khi ma keben ghenä nangsüü kecuo anyi kisülaa agghazhü wietsü npi shüü kepaghenanyien ma khweeya ketün lienä. Tsütie nuo ma pie agghazhü tsüwa “kadija” li khiwaa ciwie kaxhang thujaa wie.

Kenondi haawahaa ghenä, shietaAghanien ccülla khi anyi thu na adsü tsü keseng khün. Mathu na aghamu benketün dsü watsü kena kagha same-se-e. Isalaa nangsüü, agghazhü tsa xhenyi thu pen nyang kethang ntsa sadha. Anyi thuna agghazhü tsi kemexhie tsü ghaanli kagha kitan nyienla, ciwie jin, mesho, awa ghaan, adsü keponlie nuo angaqhu ne li gha tün. Haa tsüdelaa Shilloi gghazhü ghenä sanan kesa sawaa dha.

AJÜÜJJÜGE

1. Pristine (mexhie ntsa)	: Kemexhieshü khang.
2. Lake (agghazhü)	: Adsükhany anyi kwen pie nkesa.
3. Stagnant water (adsükemcen)	: Adsü ma keshu pen nkemi.
4. Supernatural (Anzakosin)	: Anyiza kwen pie sakechi aghadsan wiena
keben.
5. Legend (khaalaasha)	: Khienyie tsü jie.
6. Tales (khaalaasha cükie)	: Khienyie tsü cükie.
7. Guargian (kaghaanwa)	: Apala kisü ghena majüü majja saya kemexhie
nyi.
8. Drowned (menyanthi)	: Adsüwie keshüü.
9. Scared (kemese/padaqhe)	: Nkechü pie hi sengthsü ketün.
10. Angling (angaqhukene)	: Angaqlu kenye kejjütilie.
11. Hiking (amei kemesho)	: Ajen thinkeghi waa amei ketsakejjü.
-

SAKENAN

A. Kekeghüü thu tsü luonüng:

1. Shilloi gghazhü tsa khaatie kesa khye zhüdekeda che.
2. Shilloi gghazhü nyang ntsawa tsa mowa? khiena tsütie ci?
3. Khiena Shilloi gghazhü tsüpie Aghamu jenli khi?
4. Khaalaasha cükie wie miemie nza watsa khie wie mu?
5. Khiena agghazhü cchübhi eben tsa deshea?
6. Mang kesa anu thu agghazhü dsü tsü nseng, waa kesa tsü wie?
7. Nangsüü, no Shilloi gghazhü tsü xhewaa lithuo, no mowa muben nuo chüya ben?

B. Zhücuo khuchi kethien thu tsü zhücuo che:

1. Shilloi gghazhü tsa anyi _____ tie kesa.
2. Shilloi gghazhü tsa _____ ma vüü seng nuo ben.
3. 'Lütsam' majjüge _____
4. Nza miemie bhadaghaa kesa watsa pie _____ ci..
5. Anyi kisütanlaa adsü wietsü npi shüü kepaghenanyien _____
6. miemie mmulla eben watsa agghazhü nnoowie _____ mapieki ebenla mu.

C. Meshin nuo luonüŋ:

Kiushalaa no Shilloi gghazhü tsü xhewaa yakemexhie pie cülithuo.....

1. No thowa gweghi waa ben?
2. No khaatie ciwie doben?
3. No mowa sengwaa ben?
4. No ciwie mowa sa ben?

D. Khuchi kethien thutsü pie kagghapilie che:

a. Lunuri ge	----	Shilloi gghazhü
b. Agghazhü Anzakosin jaawie kedi ntsawa	-----	agghazhü keväwie tsü caa
c. British thuna	-----	keketsan mahn mahnyya
d. Anu ponghangwa	-----	ciwie kejin, Awa kaghaan, kemeshuo, adsü kepon neng tün.
e. ShietaAghanien anyi	---	Shiloh isa ciwaa dha

E. Kemeshuonwa keluonüŋ keseche:

1. Shilloi gghazhü haa
 - a). Patkai yiko wie
 - b). Saramati yiko wie
 - c). Japfü yiko wie
 - d). Ayiko melitei wie
2. Shilloi gghazhü haa makedi
 - a). 0.25 – 0. 30
 - b). 25 – 30 sq.km
 - c). 05 – 3 sq.km
 - d). 0.30 – 0.25 sq.km
3. Agghülie kemeni wie pathi kesa watsa
 - a). xhang nüng nuo alli wie aghaan mahxha kebenla mu
 - b). Adsü wie adsümehe kebenla mu
 - c). Ayinoo wie keqwe ketün mu
 - e). Alli wie shüü kebenla mu
4. ShietaAghanien agghazhü tsa
 - a). macienpvüü ben nuo anyi ciwie nwaala dha
 - b). kexhe thu kewaa pen ntsa sadha
 - c). kenakagha nuo nmethaala dha
 - d). anyi dientie dsü kejjüpen sadha

5. Shilloi gghazhü haa Lutsam Nu, Phokhungri lakha, Meluri sub-division wie...
- a). Mon keshondhe wie
 - b). Phek keshondhe wie
 - c). Kiphire keshondhe wie
 - d). Kohima keshondhe wie

Sechi lesü kezhü (Invitation letter writing)

Sekechi haa (kekhi/kezhü) gholla kesapie (event) wie bencülo keshikening kesa. Sekechi haa anyithu cipie kaxhang sakuwaa, nkhensha, kepvüügha tsathang, amapi keceen ghanang tie kesa wie kechi. Sekechi lesü haa ayeen kenye wiena (formal) li nyienlilaa apvüshang jaawie ayeen nnyiella milaalei (informal) nuo keci lilaa saya mexhie. Haa anyi mieshuo kisü li nyienlilaa azi methon wiena lilaa zhüchiya mexhie.

Khuchi kethien thuhaa ajjüge pahan sekechi lesü kezhü wie pie aleben wie nbenthuo keyishü thu:

1. Sapie pen (place), tsathang (date), atssü (time) haathu nbenthu yishüqhang.
2. Ajüüjokejo pie atuwie chiben nuo tsichü (signature) pie assakhün wie chiben.
3. Tsa khizhüyeen nyietie nuo melutei saben.
4. Seyapvüü wana manong keghiejüü khipie mageijenn thu nkizathuo yishü.

Dsütsungca:- Lesü zhüpie npvüshangwa cü nuo ma sechipie no kepvüügha ghanang wietsü njenwie ghothsü.

03. oct. 2023

Lirila

PWD colony Kohima

3497568306

Aghangpvüü (subject): kepvüügha tsathang wie ghalokhie.

Ketezinwa Lirila,

Hi nondiben no kemexhie sabenli. No hi kepvüügha tsathang hata haawa wie keben tsü chü kebentie, hi sekechi lesü haa zhüpie no cü nuo no sechipie ijen wie kesapie kiu wie chimvü benli. Kemehu watsa pie 9th oct. 2023. Ameghie 5:00 ghaja wie chithien.

No gho igweghi hi kepvüügha tsathang wietsü bencüthuo inongkeghie ntsa sabenli.

Leben pvüshang ntsawa,

Kavi

high school colony

943*****

F. Sekechi lesü zhüpie npvüshang wa cü nuo ma sechipie nmiezza shondhe wie anzakosin tsi kemexhie kehee kessansilie kemehu (seminar) wie che.

Kekhangwa Kekese

CHÜSHEYA KETÜNTHU:

1. Sshüka tsü nzhüki si nuo chüya.
2. Zhüki tsü khiki nuo chüthsü thuo tsü bhashiya.
3. Sshüka tsüpie apvüshang nuo kesssansi gweghi keccünienlie.
4. Sshüka wie zhükenan khuci kethien tsü patie zhüche.
5. Ajüükethüüghüü thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa zhücuo wie seng.
6. Gweghi, khukechi nuo kesaghuo kegule wie chüya ketün tsü benya.
7. Khaalaasha cükie wie lebenchi nuo ciwie kemexhie mün keben tsü chüya.
8. Nyu wie accülie saya kemexhie keben tsü dsütsungsheya nuo no laa tsü yaya.
9. No kemeshin nuo achu kemexhie thu tsü pie meshuonqhe zhüche.
10. Apvü mmüng kechi kegule pie cülo kekhie lesü tsa mowakhye chüya.
11. Cülokhe (application) lesü tsa khaatie zhütün khye chüya

Koti, Naga nu wie kekhang wana ma keshüü wei wie ben. Ma ma methonwa kese pie ma keshüü sien wie manyi thu nsethsü thuoyishü ben. Haa ma ghen a akhyi kembhi nyien, ma len kedsütsung kecheenqhuo age kedi wiena nuo mathu tsüde anyi thujaa wie mathu jüüjja kesa nyi. Ma jin nuo thowa kesenuo meshin keben wie, achu kisü maleben wie dogho.

Thetsüwa wie, ma kecheen thu cipie ma we kete che nuo ajjüge makepa kisü pie mathu ccü. Mathu tsüdelaa ma hnu tsüpie mathu kwen wie hata kisü sü thien bennuo tsü sien wie sengho ma cününg ben. Atuwa ma

hnu khukeya wana kekhangwa ajjüge pie makecheen kecü tsüpie alenca wie anyi medu keya tsüde kiza nuo ma hnu tsüpie mathu ccücca. Ma majen cuo keya wie, ma ahnu tsüpie tangwie zzankejin nuo mawie kesaa salla maphacü wie aghie kewaa nyitie ghakhaa, ma madhighie thu kiza, “ahnu haa alie kejon wie benla dha”. Ma püng kevüülie keben wie, ma maphacü wie apen kisü caa keben tsü mu meyala. Wann nuo ma demsiennüng khuolie. Ahnu na makwen wiena phüghüüsha sien nuo bvü nuo waa ma thsa keqhaiwa ccü nzza ssüthei. Ma phacü wie anyi kejon saghuo. Ma thsawa na qai, ma wubvü

ma tüghü nuo ma jinshü thuna gho kenaa mang sa ben khye. Ma jüghi ntsa sa nuo ahnu tsü keshincü ma leben non wiena. Thetsüwa ghanin metuna, ma cinya keshinkecü hnu tsüpie majen wie nthien nüng dhali nuo tsü seng nüng wha kekhangwa cü-ü.

Wann nuo keniwana ahnu tsü seng nuo majen wie wha keya tssümu. Ma ahnu tsü nan (examined) nuo ahnu tsaa mexhie ntsa, zükeqhe, chükeya wie ma cinya wann nuo ahnu tsüpie guleyali. Atssü pie ndedella, ma majen kedekevü wie acchantong tsüde pa pie ajen kethüüghüü ghena thienya. Tsü sakeya sienwie, ma ayieno wie mathsa thu gweghi waa nuo ahnu tsü

pie acchantong tsüde pashü-ü. Mathsa thu na nnan (tired) ya nuo ngan, ma mathu sadekü,"atssü ndedethsülaa. lthu ahnu haa ithu kwen wie eben jüwie sengya nsathuoyishü". Hata kisü jüwie, ma ahnu tsüpie acchan kekhangwa tsüde papie majie saya, ma ahnu yehaa tsüpie anaanbentie sa. Hata ssakhün wie ma ahnu tsü avüjjügu (nmexhiethaa) tie seng wha kekhangwa ccü.

Kecheenwa tsüna assakhün wie gho. Ma ahnu tsü kekhangwa kwen wiena khuya nuo tsü nan. Ma makitanlaa ma ccününg,"Haa ahnu kemexhie isalaa kaghaan chi haa seng ze thien. Hi ma yehaa nsanüng thu yishü."Haatie khi nuo, ma donki nuo tsüpie alon miwie ma yehaa sawaa. Koti ahnu ma yehaa sa keya sien wie tsü, ma alen dongtie wietsü shu, aghaan nuo acchan alen khün eben tsü sademethaa. Ma ahnu tsü keseng kaghaben ahnu tsü nuncca, mayehaa sa nuo jenpie bhü bhü pie thien atssü tsüde.

Ma hata keceen sien wie,ma ahnu pie cüli waa. Kekhangwa na kecheenwa ahnu keseng tsü ghaan pie ma neng. Thetsüwa wie, kekhangwa na anu paghaan thu nuo benshüwa (priest) ciche. Ma mathu wie kiza ma

kecheenwa tsü pie ma methon wie khangthsü li cinya. Ma khi atuwa nuo keniwa na anyithu nseghuoli. Kisüwa tsa kejiema nuo ma jenko lilaa nunccaya benli nondi keya nyi nyien, anu yalla tsütie kesanyi ya benla thsülo. Kepa watsa apvü kemenyün, ma atssü kemexhie tsüde pie ma kekeyie saya mvu nyu bün lilaa. Isalaa

kecheenwa na maghena nmeshin. Ma nyu ghena kemexhie wa meshintün nuo ma tenuo tsü xhiedsü-ü satün. Anyi atie kesa haapie anu nsethsü thuo yishü.

Tsütie nuo kecheenwa tsü kese pie anu kekhangwa sathsü-ü.

AJÜÜJJÜGE

1. Advisors (lenkedsütsung)	: kemeshin kedhu nyi kemexhie ketishü chüshe keya nyi.
2. Pranced (kephüngki/ghakhaa)	: saya benli pie nyu keccüca.
3. Ruckus (nthomihi/nponna)	: anyi kejon xhe.
4. Examine (nyan)	: ghaan keka ketsü kesa.
5. Hacked (donshü)	: acchantong maghadsan na shüchi kesa.
6. Edge (yehaa)	: ahnu pie ssü ketün penwa.
7. Buffing (jen)	: Amesü pie ahnu kejen.
8. Unworthy (n saqhuo)	: kenundsü nyi na pala kemexhie pie majie nsaqhuo.

SAKENAN

A. kekeghüü khuchi kethien thu tsü luonüng che:

1. Mang kesana anu kekhangwa na ma methon kebha dhu?
2. Kekhangwa ajjüge kepathaa kesa pie kecü tsa mowa?
3. Khiena anyi atuwa jenwie ma jinshü thu na gho pang ?
4. Khiena ahnu anyi keniwa kwen wie keben avüjjügu tie sa?
5. Anyi kecheenwa na khaatie ahnu nuncca?
6. Khiena anyi kecheenwa tsü pie anu wie khangthsüli keseya?

B. Anyi kecheen thu tsa khaatie kesa khye ajüü patie kesa amgu noo keben tsüpie zhüche:

Apvümenyün, mashüuketan, maghenanyien, kejiema, amekesa, achupvü, meshincuo, kwientsien, Makesau nchü, hunhon.

<i>Anyi Atuwa</i>	<i>Anyi Keniwa</i>	<i>Anyi Kecheenwa</i>

C. Ajüü nyienlilaa ajüülen sshüka wie majjüge haa kesa bhashi:

1. Alen kedsütsung nyi kecheen thuna adhighie kejon kebenn.

2. Anyi atuwa phacü wie nthon mihie ntsa sa.

3. Anyi keniwa na ahnu tsü pie avüjjügu tie sathsü-ü.

4. Anyi kecheenwa na ahnu tsü keten kesha.

5. Kekhangwa na anyi atuwa nuo keniwa na anu nseng qhuoli khi.

D. Sshüka haa wie chükeya na anyi tsüdelaa accülie saqhuo ntün. Accülie kemexhie nyi sali kesa ghenä no kemexhie pahan npvüthuo yishü. No khan wie tsü donki nuo accülie kemexhie sali kesa ghenä kemexhie mang mang npvü thuo yishü khye zhükenyielie che.

E. Sshükajen wie aliewa kemexhie apha kisü zhüche.

F. Keluonüng kemshuonwa keseche:

1. Koti, Naga Nu wie kekhangwa na.....
 - a). ma nchathaa ben
 - b). ma nonghie ntsa sa
 - c). shüüwaa ketün
 - d). maxhatha naa ntsa sa
2. Majen wie kuwhalen wie, anyi atuwa na ma medukeya nyi tsüde kiza.....
 - a). ma kekhangwa senuo kekeccünienlie
 - b). Kekhangwa keshikening kepathaa kesa
 - c). kekhangwa sajjü
 - d). akhe pie ma dhakechi
3. Anyi keniwana, mathsawa seya nuo ayienoo wie wa....
 - a). Ayienoo tsüde sshüwaa
 - b). Ajencchang ya pawaa
 - c). Acchantong shüchiwaa
 - d). ma nonghie nuo kephünki
4. Anyi kecheenwa na khi, haa ahnu kemexhie isalaa
 - a). haa nmethaathaa muben
 - b). haa sengze ntsa thien
 - c). haa ndeghethaa sadha
 - d). haa ghaankemese
5. Ma mathu kizalla makoti sathsü ketünwa keseyali.....
 - a). anyi atuwa pie makoti sathsüli
 - b). anyi keniwa pie makoti sathsüli
 - c). anyi kecheenwa pie makoti sathsüli
 - d). mathsawa pie ma koti sathsüli

Kegule (apvü mmüng kechi) pie cülokhie lesü

Job application haa alesü kemecchan kisü pie kediwa cütün nuo haagweghi khie keben wana ma kegulechü, sayakemexhie nuo mashüü kepie lesü tsüde pie chitün. Haapielaa cover letter lilaa khitün. Haa khie kebenwa khaatienuo ma keseya nuo maan ghenaa ma nyang pie interview list wie chi nsathuo yishü khye tsülaa saghuo tün.

Resume likhi ketün lesü tsa kegule khie kebenwa kegule wie chü keya, machu kemexhie, nuo ma maan maan sayadha khye tsüdelaa pie saghuo tün nuo tsathutsa anyi haawahaa kegule pie cüquoli kesa pie ccücatün.

Job application wie ajjüge chüpvü nbenthuo keyishü thu :

1. Alesü haa apha kisü wie kitan nbenthuo yishü
2. Zhüpha keni jüwie apen benbün, inch kisü-o tsa tünvuwa gaten tsü cuothsü nben

G. Alesü sapie kediwa wie science teacher ghena khie

English teacher post ghena cülokhie kezhüyeen

Mr. Alo Tagore

Nagaland

Mobile no. 9436xxxxxx

Email id: alotagore@gmail.com

Tsathang: 10:11:2021

Aghangpvüü : English teacher post ghena cülokhie

Ketezinwa kediija/kediwa

No pie Nagaland post wie chüthsü kesa, English teacher post, tsüghena, hi tsü neng nuo khiebenli. Kesssansi haa hi keneng ntsa kisü, nuo hi ghanye thu senuo gweghi kegule samvü tün. Hi Delhi Public School wie amapi 14 sssansi nuo ghoben. Hi nondi keben lithuo, hi gule nuo chü keya nuo hi chüza tsa no ghaan keben tsü satie benli.

Hi gule kugho lesü tsüde pie noyalla ghaanuo hi saquoli chüyathsüli kesaghena khuchu dha. Pala haali haalilaa nkeghüü thuo keyishü benlithuo keghüü yathsüli kesa ijie kokilie no. pie chithien.

No tsintsa gule chi ketün ghena no nkesingcha.

Kwingtsinwa ,

Alo Tagore

Atsintsa Kaxhang Yeen Wa

CHÜSHEYATHSÜ KETÜNTHU:

1. Sshüka tsü nzhüki si nuo chüya.
2. zhüki tsü khiki nuo chüthsü khuchi kethien tsü bhashiya.
3. Ajüütong tsüpie asshüsha nuo kesssansi gweghi keccünienlie.
4. Ajüü kethüüghüü thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa zhücuo wie sengya.
5. Zhükenan sshüka wie khuchi kethien tsü patie zhüche.
6. Atsintsa tsü neng nuo tsüpie ithu kaxhang wie seng nan.

Amiezza nyienlilaa akhan kaxhang tsüte tho tho na gweghi xhang tünkhye wann nuo ayeen pahan nyienlilaa xhang kemexhie yeencükie keqalie waatün. Geshüüya ketün yüncükie haa sichinyi jaawie kisü kisü kexhelie kesa wiena ghotün. Tsüma kisü, ithu pamyie thu tsüde kemexhie pahan ben, ithu tsü meshinnüng chilithuo, tsa khielie laa ithu sadezü ya mexhie. Kemexhie kisü kepathu miwie chaanshe eben walithuo “Atsintsa.”(ahn thuo ahn nyien thuo nyien kesa). Naga kemexhie haawahaa British thu kecuolaa haa chü.

Naga pamyie thuna meshuonqhe, nyangmexhie, nuo nyuwaküüquo. Ajüü koti khuche kesa tsa shietaAghanien kekhishe lesü wie

zhüpie thien kesatie. Khicükhinüng kesa watsa nyu tuwie kejüghi ame pieki nkeya nuo hi kitanlaa hi kejüghi keya ntsa kisü. Atsintsa atie kesa mathu wie eben tsa mathu sapie kho-kho kenondilie ntsa sa thsü. Naga thuna amei keshu wie khielaa mathu jienkaa khün nsa.Nangsüü kecuo, anu khiewie khienie kaxhangyeen nyie tün khye, anyi thuna amei keshu wie mathu jen khün nben. Ntsa khiwa, kaghafü kaghahe tsa mathu jaawie nmi.

Amiezza pahan mathu lee (asapi) pie anu khüngshaa wie satün. Atie kesa wie,ajenko kisü-sü tsüde mathu lee pie anu ye wie khünghie khünghie satün. Alea haathulaa kekhünjie pie khün metün, majjüge ghafü yakesa kemese

nmi. Anyi kisūlaa majie nkenyien khuya nben nuo haa waalla apala Anyiza sakechi nnyun (abundant) ntsa mamūn sa nketūn kecuo waatūn. Kedsūtsungca kisū, kiu jūlaa anyi kisū aghijaa wie waa nuo aniekhuo sakeben mu nuo ma tsūketēi aghaan msshūki lithuo tsasienwie anyi kisūli kisūlilaa waa tsū mulilaa tsū npa dha kepaghenanyienla tsa nyu jie sadha.

Ithu pamyie thuna tsatan ntsa sanuo tsū ghena mathu alen kesie wielilaa waali kesa cūkie khitūn. Ketsatan cūkie atie kesa kisū lithuo, Asa kejūghū ffū cūkie.

Khienyie asa kejūghū ffū kisū na ameshūū jūghū seng waa alen cūūzeseng nuo alen kesie wie mapvūūwa setemeja bvū-ū. Affū na bvūseng ketizhū thinkeghi seng nuo ayikha pongca waa, Aghaniekeshugho

miwa ameshūū jūghūwa-a. Affū na assakhūn wie ameshūū tsūghangya, nuo anu ciwie kaxhang pahan affū na asa jūghū seng ketūn tsū mu. Isalaa affūna asa tsū deshe thien nuo bvū-ū, ma pvūwa wie wha thala metsi. Tsaliena, anu thu na ameshūū tsū pieya

nuo pie mapvūūwa nagho masa tsū khuya thsūli pie thien. Isalaa anyi kisūlaa haa isali khimeghola kesawie, anu thu na ameshūū tsū tsali cinya. Isalaa apamyie sanyie kenye wiena, mathu asa yathi keyawa affū shūū khupie thien. Tsathang kejon sien wie, anu thu na chūya Affū tsūna anyi kisū anu Aghanieekedo miwa keen jiel kesa. Tsūchūkeya wie, anu thu na affū shūū asa tsū khuya nuo alen tonkhi sengnuo Niedowa shu, asa tsūpie cūli kesa ghena.

Kaxhang yeen tsūtē kesawatsa, Naga thu na xhang atssū kisū wie, abvūkemenyeen nuo keban kemnyieghūū ya nkeyasaa kaxhang. Atssū sa nketūn pamyie yeen kemexhie mūn keen haawahaa kieshūūthang ithu kaxhang wie nben thuo yishūqhang.

AJÜÜJJÜGE

1. Honesty (atsintsa) : ahn thuo ahn, nyien thuo nyien kesa kaxhang wie.
2. Honourable (nyuwaküüquo) : anyang kethang nuo kesing delijie kesa atsintsa kaxhang.
3. Practice (sanyie) : apamyie wiena sakugho.
4. Granary (ali) : aso pie kethien jen keza-o.
5. Knotting (msshü) : aghijaa wie aghaan msshüki pie pala kemka.
6. Customary (apamyie yün) : khienie xhang kemexhie yün.
7. Greed (abvükemnyün) : pala tsüde pie ijie kesa mvu.

SAKENAN

A. Kekeghüü tsü luonüng:

1. Ithu pamyie wie kemexhie mowa ghena khienyie tsü wie nyu mathu chü?
2. Naga thu na meshuon nuo nyuwaküüquo li kesa sshüka wiena khuche.
3. Khiena Naga thu amei keshu wie mathu jen nkhün?
4. Aghaawa keben thu na ameshüü bienuo anu kuwha sienwie mowa sa?
5. Khiena Aghaawa keben thu acülawa keben thu wie waa?
6. Khienie Naga khaatie kesa khye no kitanlaa meshin nuo zhüche.

B. Kaghacaan pen zhü pang che:

1. Khienie Naga thu tsintsa tsa _____ thu kecuo tsümu.
2. khienie Naga thu tu wietsa _____ koti khichi kesatsa _____ thien kesa tie.
3. Naga thu khielaa mathu jen _____ nuo mathu laa nkhün.
4. _____ tsa Naga jaa wie zien khienie tssüwie.
5. Ithu Naga pamyie thuna mathu _____ sengli kesa ghena alen kesie wielaa waa.
6. Asa kejüghü ffü tsa ma jüghü keya _____ tsü pie macü.
7. Ajüü tsintsa nkeseng tsa maghena _____ ntsa kisü.

C. Sshüka tsü si nuo zhücuo kemeshuon khan tsü bhache:

- a. Asa kejüghü ffü cükie wie kezhünen khaawa anu thuna asa tsa mathu jie li nkesa khiben.

- b. Sshüka wie kezhü nen khaawa no aghaan msshüki pie pala no mukeya tsü nka ketün tsü khiben.

- c. Sshüka wie kezhünen khaawa ithu pamyie thuna mowa khi-i khi tsü satünli kesa khiben.

- d. Sshüka wie kezhünen khaawa Naga nu na anu kepa shüü meshin ketün tsü khiben.

- e. Sshüka wie kezhü nen khaawa Naga thuna asa kejüghü ffü shüü saketün tsü khiben.

D. Khishechi kethien thutsa ahnla nyien khye khi:

1. Naga keqhai thutsa anyi nketsatan nyi. _____
2. Naga keqhai thuna kisü kisü miwie kenondilie gho. _____
3. waa kesa tssü wie, Naga thuna mathu jienphuon jen wie waalilaa mathu jen khün. _____
4. Anu thuna Affü shüü samegho. _____
5. Naga keqhai thuna apvükemenyeen nuo kekeyie tsü pie mathu pakuvu nsathsü. _____

E. Cükie khi kenan:

Anyi keqhai thu nuo apajja thu gweghi keccünienlie. Nmiezza wie khaalaasha atsintsa nuo kemeshuon cükie thutsü chüya. Tsü cükie zhü nuo pie no dikha thu gweghi keccünienlie.

F. Akhan mieshuo 4-5 jaawie benya nuo kecinkenaalie:

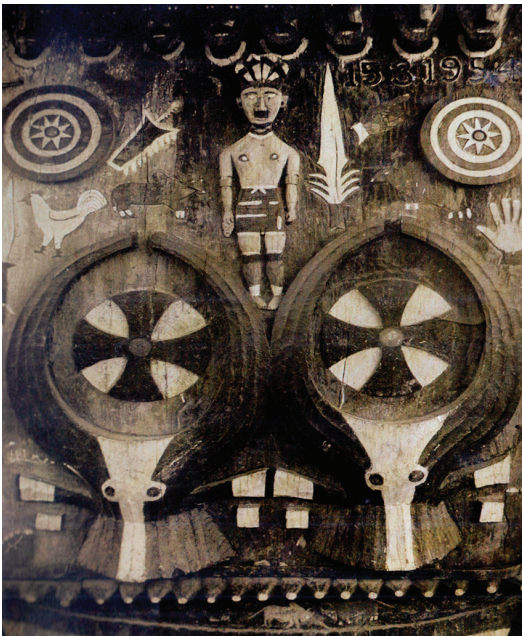
1. khiena atsintsa tsa anyi kisüli azillashü ghena lilaa nsengthuo keyishü kemecchan ntsa.

2. khiena atsintsa münkeben kemexhie tsa shietaAghanien hi Naga kaxhang wie mamün nmilla waa ndha.
3. no kitanlaa no kaxhang wie nuo azillashü kaxhang wie atsintsa mün keben thutsü sapfününg ya kemexhie anen pahan khiche.
Kentumelie nuo kecinkenaalie jjüge thutsü pie dikha thu wie khiche.

Naga Tsiketoon Nuo Majjüge

CHÜSHEYA KETÜNTHU:

1. Nzhüki sshüka tsüsi nuo chüya.
2. Zhüki tsü khiki nuo chüthsü thu tsü bhashiya.
3. Ajüütong tsü pie apvüshang nuo kesssansi gweghi keccünienlie.
4. Sshüka wie zhünan khuchi kethien tsü patie zhüche.
5. Ajüü kethüüghüü thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa zhücuo wie seng.
6. Naga nyi tsüte pamyie kaxhang yeen nuo sakugho yeen chüya nuo kisüsü miezza cükie chüya.
7. Khienie Naga atsi ketoon kepapa keseng majjüge nuo makemecchan thu tsü chüya.
8. Zhüdekeda kezhü yeen chüya.

ben tsüde wielaa. Toontsi pahan na asa lie- Asielie, Ademi, Asakediwa, Accüho, Amüghan, Amuyan nuo Asoki. Aghutsi, asha, tsikepapa (geometrical), anyi tsi, anyilie nuo anyi deshithu laa mujoo tün. Toontsi haa tsüdelaa khaalaasha Naga apala tsüde ma ghamu ben tün nuo tsa thu kenyi kugho tssüwie jjüge ben ntsa. Aghaansa tsi kezhü thu haa majjüge na leben kekhang, kebenkeyien, anyangkethang nuo aghie kemexhie zinsü

Kiujülaa ithu Naga tsi ketoon tsü ghaanchi lithuo, acchan wieli athsüwie li ajen kesa wie li nyienlilaa akwen kegule kepapa kesa wie, ithu ayyakekhu makisü kesa tsü muya

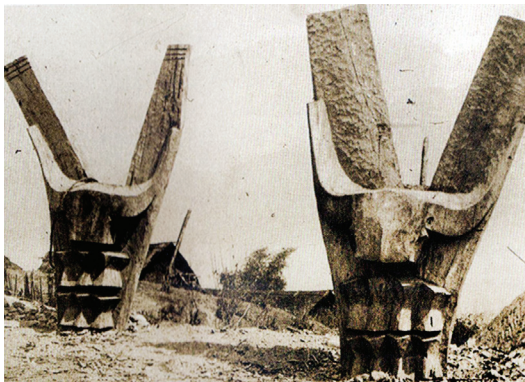
ASIE TOONTSI:

Atsi ketoon tsüde jaawie asie ketoon tsa tsüde miwie mecchanshu. Haa Naga kaxhang yeen tsi tie kesa; tsüghena haa ithu didhe (state)

ghaansa. Haawahaa kebenkeyien, xhangkemexhie nuu azzakemzi zinsü. Asielie pie ajen mielie haki ketün tsa majjüge anyi tsüwa tsa “Asikesa” “kho pie anu thu cüdha nuu ma keban nyi. Atssü pahan wie ajen lilaa maghacü keshu saben majjüge ajen pvüüwana kemesho pie anu cüketün nyi. Acchan dünbvü y-tie kesa asielie kesüki pie zanki kethien tsa kemesho pie anu cü dhali kesa zinsü kepa kisü nuu ma anyi dientie jaawie nyu matu jüghi ketün nyi kisüli kesa.

ACCÜHO:

Awa thu jaa wie, Naga thu na Accüho pie kedikesie satün. Accüho haa kekhang nuu keceenkequo zinsü. Naga miezza tsüde apamyie ghe kepvü wie accüho kenyen pie mathu lie tsi sa pvütün. Nza thuna accüho kenyen tsü pvü ntün, isalaa Ao thu jaa wie “Asikesa” seikesa thu wupvü nuu ma ngaa thu na tsüpie mathu liesen

wie shonki pvüya mexhie. Tsüghena accüho kenyen haa Naga thu jaawie mün keben ntsa kisü. Konyak thu jaawie ma thu “kadiwa” nyienlilaa “Angh” na Accüho tsi pie ma we wie süki tün majjüge ma jinkeben zinsü.

ADEMI:

Ademi tsi kezhü haa lebenkekhang, kezü nuu khwee keya zinsü. Acchan pie Ademi nuu aghaansa kepa kissü tsüna kadiwa jen, Azüüghüü nuu Anu khwedi wie muya mexhie. Tsa majjüge anyi thu leben kekhang nuu kempvüzza zinsü. Ademi tsi haa pie npvüzza thsü wie laa tyiki tün. Ademi yha tsa aghie kuwaa nyi pie ayan

sabvütün majjüge kempvüzza ntsa nuo aghie kesa chü nyi. Ayan haa pie aghie lie seng kugho wa tsü cütün.

ADUWÜN NUO ASOKI:

Aduwün nuo asoki haa Ademi nuo asie thu tsiketoon tie mujoo ntün lilaa, mathu laa mathu kemeccan na ben. Aduwün tsiketoon jjüge na anyi tsüde ma kechünyi, nyienlilaa aghie anyang kethang nyi nyienlilaa anu wie asa kejüghü wie anyang kethang nyi, nuo Asoki tsiketoon majjüge na kemga kemegehe.

AZZA KESHA JJÜGE TSI KETOON:

Nza dseni, anyi tsi, anyilie, acchan y-tie kesa kezanki, haathuhaa majjüge azza kemzi nyienlilaa nza-npvüzza len wie mexhie keya. Ciwielaa, Aghanie, Asha nuo Aghutse thu jjüge kekhang nyienlilaa aghie kesa chü.

Asa kümqon toontsi Sümi miezza jaa wie sa ketün haa majjüge nshu nnyya kesa nuo haa pie la “Asikesa” kese pvüü jen wie haki tün.

TSI KEPAPA:

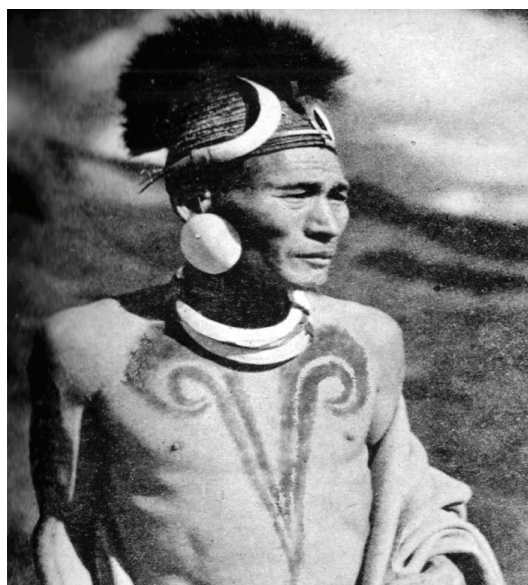
Tsi kepapa haa athsü wie nuo akughuon wie muya mexhie. Anaan aghuon kepapa kesa tsüpie meghelie pie tsi kepapa tsü shugho thsü nuo

athsü tsü sapie mamün, majin eben sathsü tün. Amiezza tsüdelaa mathu thsükughuon kepapa ben nuo tsa mathu dsütsunshe pie mang miezza khye nyu ya chüya thsü tün.

AMEGHIEDSÜ KEZÜÜ:

Tsikepapa haa ameghiedsü kezüü pie akwo jinki ketün wie tsülaa muya mexhie. Naga miezza pahan ameghiedsü kezüü ntün. Ameghiedsü kezüü haa Konyak, Chang, Phom, Khamniungan, Pochury, Ao, Sangtam nuo Yimchiung miezza thu na satün. Amiezza kisüsü ameghiedsü kezüü tsi kepapa, akwo wie kejinki ben nuo majjüge kepapa.

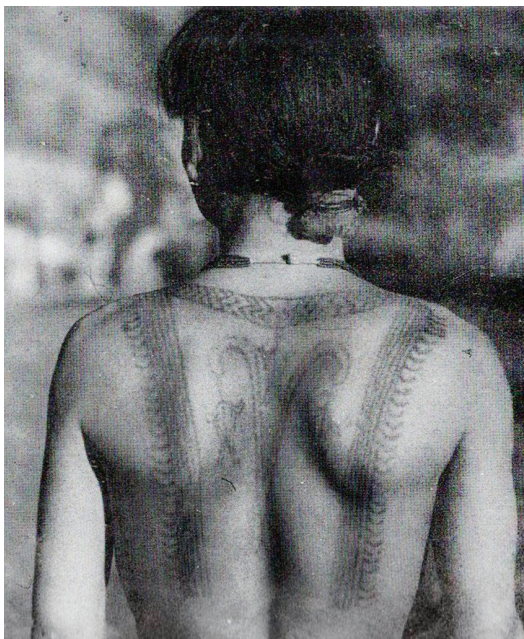
Ameghiedsü kezüü haama kemeccan kejon ben. Ameghiedsü kezüü ketün.

NZAGHON JJÜGE LITHUO:

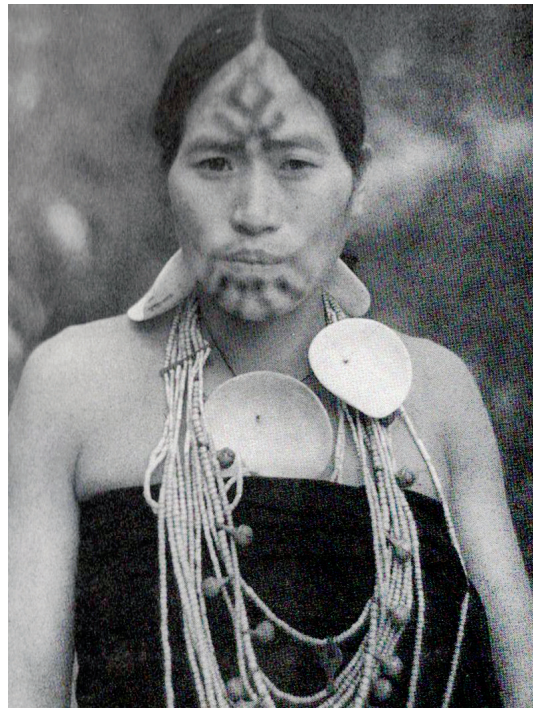
Ameghiedsü kezüü haa süpahe jo tie aghie wie kemexhie ghena pie cütün. Khaathasha pvüüzaanye aghie kewaa tsü cuo nuo aghie wie waa alie kewie jüghü kegule tsü sawaa khye ameghiedsü kezüü thsü nuo nyu ya ma kaxhang mowa sshüsha wie ben khye chüyathsü tün. Amiezza pahan wie aghie lie yaya ccüla amiwie (facial) ameghiedsü kezüü thsü ben. Amiezza kepa wie aghie lie yaya lithuo ameghiedsü kezüü tsa pie amiwie nyienlaa adeshe wie jinki ben nyienlilaa pie akwo pen kepa wie jinki tün.

Ameghiedsü kezüü haa atssü kemecchan wie seng tün, kemexhie

sakeya, nuo anyi akhan kaxhang wie ma bipen kesoki yalithuo. Amiezza pahan lithuo mathu tsüde anyi kisüli kesa. Hie wielaa, pahan na keshüüsien wie aghamu len kekhün keghe nsathsüli kesa ghena.

Nza ghena lithuo, ameghiedsü kezüü haa aghonwa wie mathu kaxhang sshüsha ghena. Amiezza kepa wie, nza

thu na assüsha kisü xhang ya lithuo ameghiedsü kezüü thsü ben. Pahan na tsümilaa waa nuo ameghiedsü kezüü thsü tün, ma nnyuwaa lithuo, nuo palaa ma ajja salithuo. Ameghiedsü kezüü haa atssü pahan, ademi ya ma maghang thsüli kesa ghena.

Tsütie nuo, atsikezhü kejon, sali kegule salilaa kemeccan tsü ncchanshu-o sali kezza kiu salilaa, keqheki mathu tsü wie kesa. Tsüghena kaxhang wie ma kemeccan ben tsikezhü haa ithu keqapie ithu pamyie ntsa Naga pamyie kaxhang tssü wie. khaatie xhangholla khye chüdekeda Haawahaa mathu sanyie nuo atssü yathsü tün.

AJÜÜJJÜGE

1. Textiles (athsü) : anaan pie ketyi.
2. Handicrafts (akwenkepa) : akwen pie kecüü tsanqi.
3. Animistlc (acienpvüükekenyi) : apamyie tsü wie apala tsüde macienpvüü benli kesa nondi nuo tsü kenyi.
4. Prowess (avüghi) : achu pvü ntsa nyi.
5. Gable (ajenshoni) : ajen kisü kwo wie kemesie ntsa pen.
6. Adornments (tsisa) : pala pie wwa nuu ghaan mexhie thsü ketün.
7. Prize (münkeben) : kepa thu mewie mün benki.
8. Agelity (kemphe) : lenketsin, kebvü nyumiwie dhanangki.
9. Metal (ajo) : kegule kemexhie koti.

SAKENAN

A. kekeghüü thu luonüng:

1. Nagaye apen tsüde wie muketün tsiketoon thu tsa mang mang?
2. Khiena Nagaye wie Asie tsiketoon tsa kemeccan ntsa?
3. Nagaye wie awa tsiketoon kemeccan ntsawa tsa khaawa? khiewie no awa haa tsiketoon li ma kenyen lilaa muya ben?
4. Ademi tsiketoon tsa mazinsu mowa? Thowa Ademi yha yan tsüpvü ya mexhie?
5. Nagaye tsiketoon kepapa tsa khiewie muya tün?
6. Amieza tho tho na ameghiedsü kezüü tün?
7. Npvüzza ameghiedsü kezüü ketün nzaghon jüüge tsa mang mang?
8. Nza ameghiedsü kezüü ketün nzaghon jüüge tsa mang mang?

B. Haa thu haa pie kaghapilie che:

a. Ajen ghacü li y-chandonbvü	a. süpahe jo tie Asielie kesüki
b. Npvüzza kwo wie ameghiedsü kezüü.	b. Asikesanyi.
c. Nza dseni.	c. kempvüza, lebenkezü, lebenkejjan.
d. Awe accüho kesüki	d. azza kemzi.
e. Ademi tsiketoon	e. anyi kaxhang sshüsha.
f. Nza ameghiedsü kezüü	f. Konyak angh li kadiwalilaa.

C. Keluonüing kemeshuonwa tsü qheki:

1. Nza ameghiedsükezüü pimakwo pahan kejinki.
 - a. Ma kepvüünyi sshüsha sadha.
 - b. Ma aghie kesa wubvü.
 - c. Ma ameghiedsükezüü tsü ngaa.
2. Naga pahan thu jaa wie ameghiedsü kezüü tsa pie npvüzza mei li ma deshe lilaa jinki tün.
 - a. Ma aghie lie pvügho lithuo.
 - b. Ma kaxhang sawaa lithuo.
 - c. Khaathasha ma anu kekhangwa saya khye.
3. Ademi tsi ketoon muketün tsa.
 - a. Anu kekhangwa jenwie nuu athsü
 - b. Anu kekhangwa jen, anu khwedi, nuu npvüzza thsü.
 - c. Keban tsüde jen wie
4. Naga nzagho kenzzasaa zinsü thuna.
 - a. Asoki, Ademi, nuu atsikepapa.
 - b. Ameghiedsü kezüü nza dseni.
 - c. v-chanbvü pieki kethien, anyitsi, nza dseni.
5. Ajienkaa achankesü, azüüghüü, nuu anu khwedi.
 - a. Thu tsa gghankemi kessü.
 - b. Thu tsa jjüge ben ntsa nuu sathien.
 - c. Anu keben keyien pie amekesa.

D. Naga pamyie jen nuu no kese keya tsiketoon keben tongche. No khiena tsü kesekhye khizeghie che.

E. Chüza haa anyi tsüde yaya mexhie nuo khielietsüü Naga pvüünyi tsüte chüza haa benya dha. No miazza wie chüza benya kesa thujaa wie haa atsi ketoon tsüpie no dhachi thienli kesa meshin.

Atsitoon nuo no mowa ghenaa atsiketoon tsüwa keseya khye zhüche, no khiena tsü Sali südheya nuo tsa majjüge kemeccchan mowa. No dikha thu gweghi keccünienlie.

F. Zhudekeda haa ajüütong kisu miwie meludei kezhü. haa ajüütong ghenaa chükethsü khuchi ben isalaa, kezhüwa kemeshin laa pie ccüca tün. zhüdekeda haa asa kecheen ben:

- Ajüütong tsü khidemethaa kechi (introduction)
- No no kemeshin tsüpie khizeghie kechi (body)
- Asien kepa (conclusion)

Haa no keqapie zhüdekeda zhüyathsü ben. Zhüdekeda nyang tsüpie nchi mali laa

Keccüca (sample):

Ipvüshang kemexhie ntsawa.(my best friend)

pvüshang kemexhie haa Anyiza wiena. pvüshang kemexhie watsa gaxhangcholie ghenaa. hi icienpvüü kemexhie apvüshang kisü bennuo hi mapie ipvüshang kemexhie ntsawa li khitün. ipvüshang wa ishini na ghanye wiena apvüshang nuo khielie qhai kesshagha kecuo ishini pvüshang haa mexhiepfü nuo züpfü waatün. ishini anongkeghie sali axhatha kenaa lilaa pie kekizalie tün. hi ipvüshang wa chüben, ma khielaa kemexhie tssüli ketishü tssüwie lilaa hi deshea nben isalaa hi detsaki nuo hi keqaki tün ben.

Ipvüshang wana anyi kecca kedsünyi nuo nyu gagghalinyi. Ma kesi-kezhü wielaa mexhie ntsa. Ma amapi gagghapün dikha wie atu ntsawa satün. isalaa, ma tsü ghenaa gapvüwiesaa ntün. Ma hi keqa nuo kesi- kezhü wie hi sadezü tün. Anyi thowa ma gweghi khye ma nengthi waatün. Hi kieshüüthang apvüshang ghenaa kekhe satün nuo ishini pvüshang haa yalla anuphang mexhie waa - thsülo nuo. Ithu apvüshang mün keben nyi nsathuo yishü.

Kegule (Activity), Ajüütong khuchi kethien miwie zhüdekeda ajüü abben 150 jüwie tsü zhüche (kesssansu thu ajüütong pie wwanüng ya mexhie)

1. Apajja gule kugho yeen thutsü nyuwaküü
2. Hornbill kho Naga thu ghenaa kemexhie keben.

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"